

op de hoogste Majesteitsschennis de zwaarste straf moeten gesteld worden, gelijk oud-Israël deed. Doch daarvoor deinst ieder terug. Wel een bewijs, dat men de consequentie van het beginsel niet aandurft en dat durft men niet, omdat het beginsel zelf niet deugt.

HOOFDSTUK XX.

Slotsom.

Wanneer wij op den voorgrond stellen dat de overheid bestaat tot instandhouding der maatschappij en daartoe allereerst geroepen is het daarin geldende recht te handhaven, dan rijzen ter bepaling van de verhouding, die zij verplicht is tegenover godsdienst, zedelijkheid en kerk aan te nemen, terstond vragen als deze : Wat verstaan wij onder „geldend recht” ? En welk is het verband tusschen dat recht en tusschen godsdienst en zedelijkheid ? Van het antwoord op deze laatste vraag hangt tevens de houding af, die de overheid tegenover de kerk behoort aan te nemen.

Onder recht, waarover hier wordt gesproken, verstaan wij niet eene subjectieve bevoegdheid, krachtens welke men iemand het recht van spreken of handelen toekent. Onder recht verstaan wij hier evenmin het natuurlijk recht, dat aan dingen van godsdienstige of zedelijke waarde toekomt. Ook niet het uitgebreide gebied van het recht Gods of het abstracte, filosofisch geconstrueerde natuurrecht. Wanneer wij het hier hebben over het recht, dat de overheid geroepen is, te handhaven, dan bedoelen wij het positieve recht, dat de uitwendige verhouding tusschen de burgers van een bepaald land regelt, en hetwelk de overheid geroepen is met dwang, door middel van de wet, te handhaven.

Dat recht is geen constante grootheid. De maatschappij is in voortdurende beweging. De toestanden binnen haar veranderen ieder oogenblik ; de levensbetrekkingen wijzigen zich voortdurend, en dienovereenkomstig komen nieuwe rechtsbegrippen naar voren. In de meeste gevallen is hier sprake van eene rechtsontwikkeling, die evenzeer als dit met de meeste maatschappelijke veranderingen het geval is, door bepaalde wetten wordt beheerscht en geleid. Met opzet spreken wij hier van „de meeste gevallen”. Want de ontwikkelingsgang, ook op dit gebied, gelijkt nu en dan veel op een spiraal. Soms schijnt de menschheid op dezelfde hoogte te blijven stilstaan ; soms doorloopt zij een geheel tegenovergestelde beweging en komt het ons voor dat zij terugzinkt. Maar ook dan worden toch niet zelden kiemen gelegd voor den voortgang der maatschappij en van het recht, en wordt zelfs later menigmaal door het wisselende en afschrikwekkende heen een vaste gang van ontwikkeling, ook op het gebied van het recht, ontdekt. Zoo is langzamerhand onder meer het besef toegenomen, dat de overheid niet ten volle recht doet door alleen verbiedend, vermanend op te treden, maar daartoe

ook verplicht is steunend, helpend, voortschrijdend te werk te gaan. Het zou tegenwoordig als onrecht worden gevoeld, wanneer de privaat-rechterlijke verhouding onder de burgers nog steeds wettelijk bleef berusten op het sanctionneeren van regels uit een individualistisch verleden. Want in die regels, die de overheid toen placht toe te passen, zou thans niet langer het bewustzijn van de eenheid des volks tot zijn recht komen — en dat is toch wèl het eerste waardoor de overheid zich bij hare gedragingen moet laten leiden. Wij gaan hierop niet verder in, omdat het zoo klaar is als de dag, dat nieuwe maatschappelijke toestanden een nieuwe rechtsvorming noodzakelijk maken en wij herhalen dat, gelijk de eerste door bepaalde wetten in het leven worden geroepen, zoo ook de laatste door zekere wetten worden beheerscht.

Wanneer wij dit op den voorgrond stellen, willen wij daarmede niet gezegd worden op het standpunt te staan, dat er in het recht niets vast is en onder al die veranderingen geen stevige grond zou aanwezig zijn. Het recht is niet maar een vloeiende stroom; uit voorbijgaande toestanden wordt niet zonder meer het recht opgedolven en allermint mag nieuwe rechtsvorming het karakter van willekeur dragen. Altijd moet er een aanknoopingspunt aan het bestaande worden gezocht en voortgesponnen worden aan een draad, die door het verleden loopt. De mannen van het recht moeten het proces van ontwikkeling van het recht bestudeeren, om te weten wat al of niet in de wet dient te worden vastgelegd. In één woord: ook hier moet op bestaande grondslagen worden voortgebouwd. Men dient zich altijd weer vast te hechten aan iets dat van blijvende waarde is. Het veranderlijke grijpt dus immer in het constante in.

Onder dat constante nu moet datgene worden begrepen, wat de redelijke en zedelijke natuur des menschen als recht moet erkennen. Wij zeggen met nadruk „moet erkennen”, omdat van wege de zonde de redelijke en zedelijke natuur in die mate was verdorven, dat zonder de bijzondere openbaring Gods in Christus het recht in vele gevallen niet dien zedelijken inhoud zou hebben verkregen, die het tot blijvend recht stempelt. Sinds het christendom echter in de zeden is doorgedrongen, is er dus ook van lieverlede een volksziel, een volksgeweten, een publieke opinie ontstaan, die zich draagster gevoelt van eene collectieve zedelijkheid van de hoogste orde, die in het recht tot uiting komt. In zooverre heeft het recht aan het christendom een zuiveringsproces en een element van blijvende waarde te danken. Vooral in het huwelijksrecht komt dit uit. Bovendien heeft het aan het gezag den hechtsten grondslag gegeven. En het heeft zelfs — wat wellicht het voornaamste is — het recht ons als eene ideëele en vaste grootheid boven de wisseling der dingen leeren eeren, en tevens als eene grootheid, die zich in menschelijke vormen in het positieve recht kenbaar maakt en laat verwerken. Hier vloeit het natuurlijke met het

geopenbaarde, het historische met het metaphysische samen. En zoo heeft het door het christendom gereinigde volksgeweten den mensch, op verschillende punten, een recht leeren kennen en waardeeren, bij welks ontwikkeling hij, als redelijk en zedelijk wezen, alleen vrede hebben kan. Hoe fijner nu dat volksgeweten is, des te dieper zal dit worden verstaan. Maar dit is alleen mogelijk wanneer het zich voortdurend opscherpt aan de hooge eischen van recht en gerechtigheid, die het christendom als kostbare goederen met zich voert. In laatster instantie is dit onderworpenheid aan God, Wiens hand is èn in de Openbaring Christus èn in de geschiedenis van het Christendom onder de volken. Als het volksgeweten dat doet, is en blijft het — zooals terecht is gezegd — de schakel tusschen den godsdienst of God en het recht.

Men versta ons wel.

Wanneer wij zeggen, dat het bestaan van het recht, dat de overheid handhaaft, rust op 's menschen redelijke en zedelijke natuur en zijn besten en daarom blijvenden inhoud ontleent aan de zoo verheven zedelijke elementen van het christendom, dan verliezen wij daarmede allermint het onderscheid van recht en moraal uit het oog. Het recht, hoewel in het zedelijke gegrond, bestrijkt slechts voor een zeer klein deel het gebied der zedelijkheid. Dit laatste woord in uitgebreiden zin nemende, kan men zeggen dat het recht zedelijk opvoedend werkt door eerbied te kweken voor de gestelde machten; door den mensch te dwingen tot zelfbedwang; door hem zijne beperktheid in het begeeren te leeren; door hem in één woord aan heilzame tucht te onderwerpen. Doch met deze bedoeling handhaaft de waarheid het recht niet. Allermint wilde hij zedenmeester zijn. Dit zegenrijke gevolg moge uit de rechtsbedeeling voortvloeien, haar doel was geen ander, dan ieder burger op zichzelf en het volk in zijn geheel ongestoord die krachten, ook zedelijke, vrijwillig te doen ontplooien, waarover zij beschikken. Daarvoor nu kan versterking van de openbare orde en ook aantasting van de openbare zedelijkheid een hinderpaal zijn. Voor dit laatste geval past het positieve recht bepalingen toe, die terecht het ethisch minimum worden genoemd, waarover de overheid beschikt. Zij doet dit met groote soberheid, juist omdat zij niet geroepen is, de zedelijkheid positief te bevorderen, maar zij doet dit ook met beslistheid, omdat er onder den invloed van het christendom een burgerlijke zedelijkheid bestaat, zoo ingegroeid in de volksconscientie, dat deze niet straffeloos in het openbaar mag worden ondermijnd.

Wel is het volkomen juist, dat men de grens tusschen recht en zedelijkheid niet zóó trekken kan, alsof het eerste uitsluitend met de uitwendige daad en de laatste met de inwendige gezindheid te doen heeft. Beide toch loopen telkens ineen. De rechter zal, om een voorbeeld te noemen, bij de vaststelling van zijn vonnis, behalve met de daad, ook met den persoon van den misdadiger en den

strijd van machten in hem rekening houden. En het is voor de handhaving en eerbiediging van het recht van het hoogste belang dat dit uit zedelijke motieven, dus uit constante en diep gewoetelde beweegredenen geschiedt, zoodat het niet onder den waan van een dag bezwijkt. In zooverre is het noodig den zedelijken grondslag van het recht, ook wat de waardeering van de goede gezindheid betreft, in het cog te houden en kan daarin voor de overheid een reden gelegen zijn, om harerzijds al wat in de maatschappij beoogt ook den mensch innerlijk te verbeteren, te steunen.

Maar nooit mag het haar verleiden om als zedenmeester op te treden en zelf een bepaalde moraal te propageeren. Want zedelijke vorming en ontwikkeling raken een zielsproces, te fijn en te teer voor den forschen greep van de overheid. Moraal wordt gekweekt door drang, niet door dwang, door overreding, verschillend naar den aard van het individu, niet door uniforme bevelen; door zedelijke autoriteit, niet door uitwendig gezag. Wanneer dit laatste het beproeft, kweekt het niet alleen huichelarij, maar ondergraaft het ten slotte de werkelijk zedelijke gezindheid van het individu, en daarmee één der grondslagen van het recht. Het beste bewijs daarvan levert onze eigen historie. Wat heeft in vervlogen eeuwen de overheid al niet willen zedenmeesteren! Altijd kwamen er van harentwege weder nieuwe dwangmaatregelen. De kerk was er echter nimmer mede tevreden. Altijd moesten er weder nieuwe komen. Nooit was men aan het einde. En wat heeft dit alles uitgewerkt? Vooral de geschiedenis van het einde der 18de eeuw geeft het antwoord. Neen, oneindig meer dan al die overheidsbemoeienis heeft in latere jaren de overreding van volksgroepen op het gebied der zedelijkheid, om slechts het drankmisbruik en de prostitutie te noemen, gedaan. De overheid kan hoogstens een steun bieden aan dergelijke volksbewegingen — maar zelf hier keuren en een maatstaf van zedelijkheid aanleggen, kan en mag zij niet. Want daarmee krenkt zij het recht, omdat zij de vrijheid krenkt, terwijl de ware zedelijkheid er niet door wordt gebaat maar geschaad.

Wat nu van de overheid, als handhaafster van het recht, ten aanzien van de zedelijkheid geldt, geldt in nog sterker mate van haar als zoodanig ten aanzien van den godsdienst. Want ten eerste is er nog wél een algemeen zedelijkheids-niveau, een in de volksconsciëntie doorgedrongen zoogenaamde burgerlijke zedelijkheid, onder den invloed van het christendom, gemeen goed geworden, maar van den godsdienst kan dit niet worden gezegd. In religieuzen zin kan ons volk niet gezegd worden een belijdend christenvolk te zijn. Voor wie de maatstaf van de fundamenteele waarheden van het christendom aan ons volk aanlegt, is dit volkomen duidelijk. Wanneer men ons volk in het algemeen een christenvolk noemt, komt men altijd weer bij zedelijke factoren te land. Reeds daarom is het opleggen van of het bevoogden door een bepaalden godsdienst nog strijdiger met het recht dan dat van of door de zedelijkheid. Bij deze

laatste kan men nog van een zekere communis opinio spreken, maar bij de eerste niet. Ten andere is de godsdienst nog veel meer eene zaak van de innerlijke gezindheid dan de zedelijkheid. Deze laatste toch uit zich nog veel meer in uitwendige daden dan de eerste, tenzij men den godsdienst allereerst zoekt in het aanhangen van bepaalde leerstellingen of in het behooren tot eene bepaalde kerk. Maar de overheid kan en mag dit criterium niet aanleggen, niet slechts omdat de grondwet haar dit verbiedt, maar omdat zij dan onrecht doet, de vrijheid te na komt — en wat het ergste is den godsdienst zelf, als aanbidding in geest en waarheid, bezoedelt. Want dan moet zij zich een onderscheid tusschen waren en valschen godsdienst niet alleen zelf eigen maken, maar openlijk als het hare decreteren en dit door middel van dwang handhaven. In het verleden is dit geschied met al de onzalige gevolgen, die wij kennen. Niet alleen toch is de handhaving van dit beginsel onmogelijk gebleken, maar zij heeft een reactie gekweekt, die het tegenovergestelde uitwerkte van hetgeen men had beoogd. Om al deze redenen is het aan de overheid, als handhaafster van het recht, niet geoorloofd voor een bepaalden godsdienst partij te trekken. Evenmin als zedenmeesteresse zij zij leerares in de religie!

Maar wat alles afdoet, is dit, dat de overheid niet de roeping heeft onze verhouding tot God of den godsdienst, maar de betrekking onder de menschen te regelen. Het eerste beoogt een theocratie en — zooals blijken zal — altijd, zelfs onder Israël, tot nadeel van den godsdienst. Ook de tien geboden geven, zooals wij hieronder zullen aantoonen, hiertoe geen recht. En het christendom wil er zelfs niets van weten. Daarom kan en mag godloochening en godslastering, hoe ergerlijk ook voor wie aan God gelooft, niet door de overheid gestraft worden. De persoonlijke verhouding tot of loochening of miskening van het goddelijk Opperwezen ligt buiten de rechtssfeer der overheid. Een van beide: zij ligt er binnen of buiten. Is het eerste het geval dan moet men ook de consequentie aandurven, die onder de theocratie onder Israël werd getrokken, dat er geen misdrijf zwaarder is dan dat. Het dient dan oneindig zwaarder te worden gestraft dan majesteitsschennis. Want bij de hoogste Majesteit valt in zekeren zin de aardsche weg. Dan moet men zich niet bepalen tot een armzalig vloekverbod in een gemeente met een lichte straf voor den overtreder. Men moet dan aandringen op een verbod van wege de Rijks-overheid, waarbij de overtreder met de strengste straf, die in ons strafrecht bestaat, wordt bedreigd. Anders haalt men deze ernstige zaak van de hoogte, waarop zij staan moet, neder. Welnu, daaraan denkt niemand. Lig hierin niet eene aanwijzing, dat men met het strafbaar stellen van eene wanverhouding tot het Opperwezen op den verkeerden weg is? Principieel moet deze zaak worden gezien en dan moet de slotsom luiden, dat dit kwaad voor wie godsdienstig gevoelt van uit ons volk moet worden bestreden en dit streven van bepaalde kringen

door de overheid moet worden gesteund, omdat ook zij belang heeft bij de ontwikkeling van den godsdienst, maar dat van een directe inmenging harerzijds op dit gebied moet worden afgezien. Haar roeping ligt op ander terrein.

Men zal ons wellicht vragen: Hoe rijmt zich deze beschouwing met de H. Schrift? Wij geven daarop thans het antwoord!

Wanneer wij dit doen, beginnen wij met de opmerking, dat het O. T. Israel beschouwt als een volk door God tot Zijn volk verkoren. De op grond daarvan gevestigde Godsregeering, door Flavius Josephus de theocratie genoemd, sluit de gedachte in dat God zijn koning is, in Wien alle overheidsmacht is vereenigd. Hij is de wetgever, de rechter, de aanvoerder van zijn volk. De wet is van God; het recht is Godes; de oorlogen zijn oorlogen Gods. Het beginsel dier wet is uitgesproken in het woord: „Zijt heilig, want Ik ben heilig”, dat uitgewerkt wordt in al de verschillende bepalingen, die in de wet of liever in de wetten worden gevonden. De onderscheiding, die wij daarbij plegen te maken tusschen Israël's zedenwet, wetten op Israël's rechtsbedeeling. Israël's ceremonieele wetten, was aan dat volk vreemd. Een principieel verschil tusschen deze bestond voor dat volk, overeenkomstig zijne roeping, niet. Dat Israël heilig moet zijn, gelijk God het is, is even goed de grond, waarom men van sommige dieren niet mag eten, als het de grond is van het gebod om vader en moeder te eeren (Lev. 11 : 44 vv. ; 19 : 2 vv.). Verschillende bepalingen omtrent zaaisel en vruchten worden evenzeer gemotiveerd met het: „Ik ben Jahwe, uw God,” als die omtrent de liefde tot de naasten (Lev. 19 ; 11—18 ; 19—25). Van de geheele wet is de vorm dan ook even gebiedend en van de overtreding van al hare bepalingen geldt onvoorwaardelijk: Vervloekt wie de woorden dezer wet niet handhaaft door ze te betrachten” (Deut. 27 : 26).

Zoowel met het oog op dezen strengen eisch aan Israël gesteld, om naar zijn in- en uitwendig leven een heilig volk te zijn, als met dat op de groote gevaren, waaraan het in dit opzicht te midden der „Kaänietische gruwelen” was blootgesteld, waren de straffen op de overtreding buitengewoon zwaar. Voor misdrijven tegen den godsdienst en tegen de zeden was zelfs de doodstraf regel. Wie afgoderij en tooverij bedreef, ja hij die een ander tot afgoderij verleide; de geestenbezweerder en de wichelaar; de vloeker van Jahwe's naam; de sabbathschender — deze allen moeten de doodstraf ondergaan. Datzelfde geldt van het kind, dat zijne ouders vloekt of mishandelt, ja van den zoon, die een slecht leven leidt en zijne ouders ongehoorzaam is. Degene die tegennatuurlijke zonden bedrijft, moet, evenals hij, die zich aan bloedschande schuldig maakt, den dood ondergaan, ook al behoort tot deze laatste, wat wij er allerminst onder rekenen.

Al deze strafbepalingen gaan van het beginsel uit, dat Israël een geheiligd volk den Heer moet zijn en daartoe de dwang der wet

het zijne moet doen. Aan een hooger en, alles bepalenden en regelenden wil wordt het door krasse geboden onderworpen, om alzoo tot een volk te worden gemaakt, dat zoowel in godsdienstig als in zedelijk opzicht een knecht Gods wordt. De strenge tucht der wet moet hier de heiligheid helpen kweeken en tot bereiking van dit doel wordt als regel de doodstraf gesteld op elk godsdienstig en zedelijk misdrijf. Het één hangt onmiddellijk met het ander samen. De vaste formule der straf voor deze overtreders luidt: „Zijne ziel zal uitgeroeid worden uit zijne volksgenooten.” De doodstraf is een essentieel bestanddeel van de theocratie. Wie deze laatste, vooral door middel van de overheid, wil zien gevestigd, moet tot elken prijs de besmetting weren, die van afgodendienaars en zedenbedervers uitgaat. Tegen die consequentie hebben dan ook in latere dagen zij die hier op aarde eene theocratie wilden vestigen, niet opgezien. Doch zij vergaten daarbij, dat Israël als *natie* een geheel exceptioneele roeping had, die met het *internationale* christendom is vervallen en daarmede de overheidswang in geestelijke zaken, die in die ééne natie tijdelijk op zijn plaats was. Daarom hebben wij dan ook thans met haar niet meer te rekenen.

Moeten wij ons dus losmaken van den eisch aan de overheid onder Israël door de wet in zake van misdrijven tegen afgoderij en tegen de zeden gesteld, een andere vraag is of de tien geboden nog niet altijd in een christenland de overheid tot richtsnoer moeten dienen. Velen beantwoorden die vraag bevestigend. Wij zijn echter van een tegenovergesteld gevoelen.

Allereerst merken wij op dat deze godsdienstige en zedelijke geboden voor wie ze aandachtig leest, veeleer het karakter van vermaningen of waarschuwingen, dan van overheidsgeboden dragen. Het Oude Testament zelf noemt ze dan ook niet „geboden”, maar eenvoudig „woorden” (Ex. 34 : 28; Deut. 4 : 13; 10 : 4) en in overeenstemming daarmede nemen de joden de eerste woorden: „Ik ben Jahwe, uw God” op onder het eerste gebod. Ten andere wordt in geen dezer geboden de overheid genoemd noch ongehoorzaamheid aan de overheid strafbaar gesteld. Zij wordt geheel en al uitgeschakeld, juist omdat het hier vermaningen geldt, gericht tot het volk, waarmede Jahwe zijn verbond sluit. Dit komt vooral hierin duidelijk uit, dat geen enkele aardsche straf, die door de overheid zou moeten worden opgelegd bij overtreding van een dezer geboden, wordt genoemd. Voor zoover de decaloog van straffen en belooningen gewaagt, worden deze uitsluitend in de handen van Jahwe zelf gelegd, zoodat de overheid niet één enkel houvast krijgt, of zij en zoo ja, waarmede zij de overtreders moet straffen. En eindelijk keert het laatste der tien geboden zich tegen eene bepaalde, verkeerde *gezindheid*, waartegen de overheid zich nooit ofte nimmer kan of mag keeren, daar haar recht en macht alleen over uitwendige handelingen gaan. Om al deze redenen gaat het niet aan den decaloog als een soort grondwet voor een chris-

tenland te beschouwen. Hij bevat godsdienstige en zedelijke voorschriften, die ieder volk, en die ieder persoon niet dan tot schade van zichzelf kan veronachtzamen, maar die oorspronkelijk niet zijn bedoeld als geboden, die door den dwingenden arm der overheid moeten worden gehandhaafd. Zij staan op een veel hooger niveau. Israël's God vermaant Zijn volk, gelijk een vader een zoon, hoe het zich als zoodanig moet gedragen. Een derde, al is het de overheid, is daarbij niet in het spel. En wij missen het recht die geboden over te brengen in een sfeer, waarin zij niet behooren. Het is dan ook een fout van vele protestanten geweest, in deze geboden een richtsnoer voor de overheid te zoeken en haar alzoo het recht te geven als censor in godsdienstige aangelegenheden en als zedenmeesteresse op te treden.

Men is in protestantsche kringen zelfs nog veel verder gegaan en heeft aldaar niet zelden, met een beroep op het Oude Testament, aan de hooge politieke overheid de hoogste autoriteit en macht zoowel over het wereldlijke als over het geestelijke toegekend en de kerk alzoo volkomen aan het gezag van den staat onderworpen. Men placht dan te wijzen op de roemrijke voorbeelden van David en Salomo, van Josaphat, Hizkia en Josia, die als „voedsterheeren" der kerk tot zulk een grooten zegen geweest zijn en wier voorbeeld de latere vorsten dienen te volgen.

Wij wenschen de zaak juist om te keeren. Was het koningschap onder Israël op zichzelf reeds een neerslag van het ideaal, veel meer nog hebben de koningen over het algemeen persoonlijk het volk daarvan afgevoerd. Zelfs was de wensch van het volk, dat zich verheugen moest in de onmiddellijke Godsregeering, naar een aardsch koning, feitelijk het terugvallen in de heidensche sfeer. Bij monde van Samuel zegt Jahwe dan ook, als Israël een vorst begeert „gelijk alle volken hebben", „Mij hebben zij verworpen, dat Ik geen koning over hen zal zijn". Maar bovendien hebben zoo goed als alle koningen, die over dat volk hebben geregeerd, door hunne inmenging in geestelijke zaken er toe medegewerkt om Israël geestelijk te doen ontaarden. Zij zijn bijna allen de hooge opvatting van Jahwe als geestelijk-zedelijk wezen in den weg getreden en hebben zijn dienst in zinnelijken eeredienst doen ondergaan. Alle vorsten in het rijk der tien stammen hebben zich daaraan schuldig gemaakt. Niet één hunner is pleitbezorger voor het profetisch ethisch monotheïsme geweest. En in het kleine rijk der twee stammen van Juda en Benjamin waren het van al de koningen, die er regeerden, slechts drie, na David en Salomo, die dan in den regel als voorbeeld van hervormers van den eeredienst worden geprezen. Maar wij mogen niet vergeten, dat onder Josaphath de diensten op de hoogten niet geheel werden afgeschaft, dat hij bondgenoot was van Ahasja, „die goddeloos handelde" en dat zijn zoon Joram, dien hij zelf tot koning begeerde, huwde met Achab's en Izebel's dochter Athalja. Ook blijkt uit de menigvuldige

klachten, die Jesaja onder Hizkia over afgoderij en beeldendienst doet hooren, dat deze koning niet zoo radicaal daaraan een einde heeft gemaakt, als dikwijls wordt voorgesteld. En als Josia dit ten slotte wèl heeft gedaan, is dit alleen omdat hij was opgeschrikt door de strafbedreigingen, die het pas gevonden wetboek hem voorhield, indien hij Jahwe's voorschriften niet nakwam. Wat een enkele, ja een hoogst enkele vorst dan ook voor een deel ten goede van den eeredienst mocht hebben gedaan, weegt niet op tegen de onherstelbare schade, die het oostersch despotisme zoowel in het tien- als het tweestammenrijk aan den gods- en eeredienst van Jahwe als geestelijk-zedelijk wezen heeft berokkend. Maar dit niet alleen. Zij beschikten vaak over tempelschatten alsof het hunne eigendommen waren; commandeerden de priesters als waren zij hunne ambtenaren; richtten tempels op naar hun believen en zetten er de beelden neer, die zij wenschen. De reinste willekeur leidde hen. Op godsdienstig gebied ondermijnden zij de deugdelijkste grondslagen des volks; zij verzwakten de zelfstandigheid der priesters en botsten gemeenlijk met de profeten. En als het profetisme niet had gewaakt, zou juist door de noodlottige macht der overheid in geestelijke zaken de ware dienst van God onder Israël zijn ondergegaan. Juist oud-Israël is ons een leerzaam voorbeeld, dat de autoriteit der overheid in die dingen uit den booze is.

De profeten hebben dit dan ook goed begrepen. Wanneer Jesaja en Micha David's koningschap als ideaal teekenen, wordt de vorst alleen als vredevorst aangeduid en zwijgen zij van zijne inmenging in zaken van den eeredienst. En wanneer straks het koningschap in de ballingschap is ondergegaan, wordt de koningsidee geheel vergeestelijkt. Het beeld van den knecht Gods, die plaatsbekleedend voor zijn volk lijdt, treedt naar voren. Hij, die de daad der verzoening voor Israël verricht, is offer en priester tegelijk. De gedachte aan een koning, die ingrijpt in den eeredienst of als priester fungeert, is geheel verdwenen. De volkomen hoogepriester, die zichzelf offert, wordt koning en is tevens profeet. De rollen zijn omgekeerd, maar tevens is alles vergeestelijkt. Het is alsof de Godsmannen genoeg hadden van de inmenging van de overheid in godsdienstige en kerkelijke zaken. De actueele staat en het Godsrijk verwijderden zich in hunnen gedachtengang steeds verder van elkander. Elk van deze gaat zelfstandig zijn eigen weg. Zoo bereiden zij de nieuwe bedeeeling voor. Dáár treft ons het verschijnsel dat Jezus en de apostelen — om het zoo te noemen — het staatkundig leven geheel voorbijgaan. Wèl beschouwen zij eenparig de overheid, als een macht van God verordineerd, waaraan zij zich gewillig onderwerpen (Joh. 19 : 11 ; Rom. 13 : 1 vv. ; 1 Petr. 2 : 13 vv), maar verder laten zij de politiek voor wat zij is. Eenig houvast omtrent de roeping der overheid tegenover godsdienst en kerk ontvangen wij in het Nieuwe Testament niet. Jezus althans bepaalt zich, evenals de oudste christenheid, tot eene negatieve verhouding tegenover den staat. Maar wèl

voerde het christendom beginselen met zich mede, die het straks niet alleen in botsing zouden brengen met den heidenschen staat, maar die ook straks eene christelijke overheid voor een nieuwe taak zouden plaatsen. Het recht, dat zij geroepen werd te handhaven, moest toch rekening houden met nieuwe beginselen, die het christendom ten aanzien van de verhouding van overheid en volk, en de verhouding van de menschen onderling had verspreid. In de leer van het droit divin mocht de oude romeinsche opvatting van het gezag voortleven, thans wordt deze christelijk gekleurd, omdat bij het christendom een antwoord gezocht werd op de vraag, wat de overheid als dienaar van Gods heeft te doen. De natuurlijke verhouding tusschen man en vrouw, ouders en kinderen blijft in het huwelijksrecht geëerbiedigd, maar zij wordt geregeld en verbeterd naar de beginselen van het christendom in zake monogamie, in zake de positie der vrouw en het vaderlijk gezag. De christelijke overheid volhardt in het sociale recht bij het beginsel dat er heeren en dienaars moeten zijn en eene tegennatuurlijke gelijkmaking niet allen tot meesters kan maken, maar het snijdt tevens de voorstelling uit, als ware de een de eigendom van den ander en als werd hunne verhouding alleen door geld bepaald. In het strafrecht houdt zij het beginsel hoog, dat het leed, hetwelk de eene burger den ander aandoet, niet maar is een kwaad tegen de samenleving of het individu bedreven, maar een schennis van de goddelijke orde, zooals de Allerhoogste deze in de natuur der dingen heeft gelegd. En zoo heeft eene christelijke overheid er eindelijk ook rekening mede te houden, dat het christendom eene wijding van den *eersten dag* der week, als herinnering aan Jezus' opstanding uit de dooden, in het leven heeft geroepen, waarmede zij harerzijds, bij het werk, dat zij van hare ambtenaren eischt, zooveel doenlijk rekening heeft te houden.

Bij dit alles heeft de overheid met het historisch geworden, met beginselen, die door het christendom in de zeden van het volk zijn doorgedrongen, rekening te houden. Door deze is eenmaal de beschaving, de cultuur, ja geheel het volks- en staatkundig leven op een hooger peil gebracht, en het zou weder een verlaging van dat peil zijn, wanneer de overheid deze prijs gaf. Ontwikkeling naar de wisselende behoeften der tijden is steeds noodig, ook voor het recht, maar zij is en blijft het tegenovergestelde van vervorming of verbastering. Zij onderstelt eerbiediging van het natuurlijk geworden; zij leidt den groei naar den aard van het voorwerp, waarmede zij te doen heeft. Het is dan ook de groote fout van de zoogenaamde liberale periode in ons staatkundig leven geweest, dat men den vooruitgang zag in het loslaten der godsdienstige bestanddeelen in de verhouding van overheid en volk, gelijk deze in de historie en in het leven geworteld zijn. Ook Thorbecke's ideaal van „christendom boven geloofsverdeeldheid”, een philosophische abstractie, heeft om die reden schipbreuk geleden. Hetzelfde was en zal het lot

zijn van de leer des volkssouvereiniteit, of ook van de dictatuur. Niet alleen omdat deze geen rekening houden met de vereischte continuïteit in het staatsgezag, waardoor alleen zijne vastheid wordt verzekerd, maar ook omdat alsdan een bepaalde volksgroep of de macht van een enkeling de natuurlijke orde der dingen, zooals God deze heeft gewild en historisch heeft doen groeien, door een valsche theorie of door geweld verstoort. Ook in ons vaderland zou veel strijd voorkomen zijn, wanneer de overheid wat minder met den cultuurvorm van een bepaalde periode en wat meer met het leven in zijne veelzijdige uitingen, met de diepste behoeften van ons volk rekening had gehouden; met godsdienstige en zedelijke behoeften, die wortelen in het verleden en die niet uit te roeien zijn, omdat zij haar oorsprong danken aan beginselen, die God zelf in den mensch en in de menschheid gelegd heeft en die door het christendom, in den besten vorm, ook in ons volk zijn bevestigd. Eene overheid, die vergeet dat onze zedelijke begrippen en maatschappelijke toestanden uit het christendom zijn ontsproten en er geheel mede samengegroeid zijn, — en ze alzoo ter zijde laat, zal ze, het kan niet anders, in de practijk gaan bestrijden en „partij kiezen voor een negatief dogma”.

Wil dit nu zeggen, dat de overheid een bepaalden godsdienst moet voorstaan, bevoogden, in de hand werken? Ware dit het geval, zoo zouden wij niet op het zoeven aangegeven standpunt staan. Want niets doet den godsdienst meer schade dan overheidsbemoeienis. Want overheidsbemoeienis is dwang. Zij is vreemd aan liefdebetoon; zij kent geen barmhartigheid; voor haar is de wet alles. Haar sfeer is niet de sfeer der vrijheid. En deze laatste is nu juist de sfeer van den godsdienst. Gedwongen godsdienst is een bespottung van den dienst van God; is belediging van Hem, die waarheid eischt. Het oud-testamentisch woord: „Niet door kracht noch door geweld, maar door mijnen Geest zal het geschieden, zegt de Heere der heirscharen” correspondeert met de uitspraak van Jezus: „God is geest, en die Hem aanbidden, moeten Hem aanbidden in geest en waarheid”. Juist omdat het zwaartepunt van den christelijken godsdienst ligt in de gezindheid; in de drijfveeren onzer handelingen; in de inwendige daden, waarvan de uitwendige niets dan het uitvloeisel zijn, is het de overheid, die altijd werkt met den sterken arm, verboden direct of indirect tot godsdienst te dwingen. Niet alleen kweekt zij daardoor hypocritisme, maar zij moet daarmede consequent tot vervolging van andersdenkenden, in welken vorm ook, komen, en treedt daarmede de ontwikkeling van de ware godsvrucht in den weg. De historie is helaas! dáár om het te bewijzen.

Wanneer dan ook de lijnen, waarlangs de christelijke overheid zich, naar onze beschrijving, bewegen moet, godsdienstdwang medebrachten, zouden wij ze niet als plichtmatig hebben voorgesteld. Zij zijn echter nimmer als dwang gevoeld en zij dwingen ook

niet. De belijders der verschillende godsdiensten hebben ze hier te lande zelfs steeds als zoo weinig met godsdienstdwang in verband staande beschouwd, dat geen hunner er ooit tegen heeft geprotesteerd en geen regeering, van welke kleur ook, van dien weg heeft willen afwijken. Zelfs de joden komen niet op tegen de bepalingen in zake den zondag en de bekende christelijke feestdagen, vooral niet omdat ook zooveel mogelijk met hun sabbath door de overheid in wetten en besluiten rekening wordt gehouden. Wij hebben op al de genoemde punten, die de door-dringing in de zeden van christelijke beginselen betreffen, thans zoozeer met een gevestigde orde van zaken te doen, dat zelfs het verbod van polygamie voor Mormonen, indien deze zich hier neerzetten, niet als godsdienstdwang zou worden gevoeld. Wie de taak der christelijke overheid ziet zooals wij, behoeft derhalve voor dwang in geloofszaken niet te vreezen.

Trouwens — bescherming van een bepaalden godsdienst of van eene bepaalde belijdenis en ten gevolge daarvan vervolging of achteruitzetting van eene andere is uitgesloten door de artikelen 168 en 170 der tegenwoordige grondwet. Het is echter wèl jammer dat volkomen vrijheid van belijdenis en gelijkstelling van staatkundige rechten in ons land feitelijk is moeten gebracht worden door de aanhangers der revolutiebegrippen der 18e eeuw. Niet dat zij een vrucht waren van den revolutiegeest, want het woord van Jellinek is waar : „Was man bisher für ein Werk der Revolution gehalten hat, ist in Wahrheit eine Frucht der Reformation und ihrer Kämpfe”. Protestantische christenen hadden reeds lang vóór dien voor die beginselen geleden en gestreden. Maar onze vaders, die in dit opzicht met het roomsch-catholieke beginsel nooit radicaal hadden gebroken en helaas! de overheid daarin sterkten, hebben nooit, als Prins Willem, de consequentie van het protestantsch beginsel aanvaard en zijn er eerst door overmacht voor geplaatst op het oogenblik, waarin bleek dat staat noch kerk te redden waren door al den overheidsdwang, die in geloofszaken gedurende twee eeuwen was uitgeoefend. Het is helaas! in de geschiedenis meer gebeurd dat christendom en kerk, hetzij door een noodlottig conservatisme, hetzij door gemis aan inzicht, te laat hunne roeping in deze wereld hebben begrepen en de macht van het ongeloof hunne oogen er eerst voor opende. Het voorgeslacht, hetwelk de gelijkheid voor de wet van alle belijders niet aanvaardde, bleek onbewust nog van den roomschen zuurdeesem doortrokken. Want Rome kan *princiepelijk* met haar : „Extra ecclesiam nulla salus” nooit staatsrechterlijk die gelijkheid aanvaarden, al legt zij zich in een land, waar zij in de minderheid is, daarbij tijdelijk neer. De ware protestant durft echter die vrijheid aan, omdat hij overtuigd is dat aan de waarheid niet de overwinning moet worden bezorgd, maar deze uit zichzelf zegeviert, onder voorwaarde dat men haar zichzelf laat zijn.

Bij dit alles dient echter in het oog te worden gehouden, dat, waar

de overheid den godsdienst de vrije baan moet laten en zelf geen partij te dezer zake mag kiezen, zij dan ook op geenerlei wijze die vrije ontwikkeling van den godsdienst in den weg mag treden. Dit nu geschiedt niet alleen, wanneer de overheid zich laat leiden door staatstheorieën, als de neutraliteit van den staat, die gemeenlijk op eene miskenning van de diepste behoeften van een volk uitloopen, maar ook wanneer zij uitsluitend binnen haar sfeer de regeling van onderwerpen trekt, waaraan eene sterk godsdienstige zijde is. Wij noemen als voorbeeld: het onderwijs, de armenzorg, de verpleging van zieken. Het eerste is van opvoeding niet te scheiden en bij deze laatste is de religie een factor van de grootste beteekenis; elke overheid heeft voor de verzorging der armen behoefte aan particuliere liefdadigheid en deze vindt in de religie en in de kerken een haar immer voedende bron; en bij verpleging van zieken is, behalve wat zooveel van de bijzondere liefdadigheid werd gezegd, het brengen van vertroosting en het inspreken van moed en hoop (krachten, die vooral de religie in beweging zet) van zooveel waarde, dat het misdadig zou zijn, haar werk van overheidswege te bemoeilijken of ook maar te verwaarlozen. Wanneer dan ook in deze gevallen door de overheid ernstig rekening moet worden gehouden met wat uit de maatschappij zelf opkomt, gaat het niet allereerst om een strijd tusschen particulier initiatief en staatsbemoeiing, maar om den eisch, dat de overheid, die zelf geen godsdienst mag brengen of bevoogden, dan ook harerzijds noch direct noch indirect een bepaalden godsdienst bestrijdt. Te ernstiger dient hiertegen te worden gewaakt, omdat juist, waar de godsdienst zoozeer met genoemde zaken is samengeweven, de overheid er gemakkelijk toe komt om zelf een soort godsdienst aan kinderen, aan armen, aan zieken te brengen, die viciekant tegen dien, welke als behoefte in hen leeft, overstaat. De strijd in zake het onderwijs zou nooit zulk een omvang hebben aangenomen, als de overheid dit had begrepen; en een streven om armenzorg en ziekenverpleging in hoofdzaak tot een taak van staatsdienst te maken, moet reeds uit dien hoofde krachtig worden weerstaan. Tevens ligt het in den aard der zaak, dat wanneer particulieren zich deze belangen aantrekken, die een staatsbelang betreffen, de overheid hun daarvoor, wijl zij zelf ontlast wordt, naar billijke maatstaven geldelijk steunt.

Echter kan en moet de overheid ten aanzien van den godsdienst nog een stap verder gaan. Het valt namelijk niet te ontkennen, dat zoowel godsdienst als zedelijkheid tot die elementen in het volksleven behooren, welke ontwikkeling en handhaving de overheid in staat stellen haar taak des te beter te volbrengen. Ware godsdienstzin kweekt eerbied voor het gezag; sterkt het zedelijkheidsbesef; stelt recht boven macht; beveiligt tegen het kweken van valsche idealen, wier verwezenlijking gemeenlijk met geweld gepaard gaat. Om al die redenen heeft de overheid er belang bij, dat de godsdienstzin in een volk niet verslapt. Terecht werd dan ook in de

grondwet van 1814 de godsdienst een vaste steun van den staat genoemd en toonde Thorbecke een zeer ruime hand, waar het het geven van subsidies aan de kerkgenootschappen betrof. Wij komen op dit laatste terug, wanneer wij hierbeneden de verhouding van de overheid tot de kerkgenootschappen nader bespreken. Nu echter merken wij reeds op, dat wanneer dit belang door de overheid wordt erkend, het ongerijmd is principieel dezen steun af te keuren. Trouwens — dit doet feitelijk niemand. Wanneer namelijk de overheid jonge menschen aan de ouderlijke omgeving onttrekt en in haar dienst neemt, zooals bij oorlog en marine geschiedt, of zij neemt zelf hunne opvoeding, krachtens de kindernetgeving, ter hand, of zij streeft naar zedelijke verbetering der gevangenen, dan ruimt zij steeds een belangrijke plaats in aan het aankweeken van godsdienstzin, zelfs door eigen aanstelling van geestelijken, hetzij in overleg met, hetzij op voordracht der kerken, en steunt zij middellijk de kerken, tot wier leden de zooeven bedoelde jonge menschen straks zullen behooren. Wij weten zeer goed dat het hier uitzonderingsgevallen geldt, maar toch blijkt hieruit duidelijk dat de overheid erkent belang te hebben bij het aankweeken van godsdienstzin, en daarvoor iets over heeft, ook al blijft zij neutraal wat de keuze van bepaalde kerkgenootschappen en godsdienstige richtingen betreft. Zij tracht in dit opzicht ieder het zijne te geven en brengt ook op deze wijze het grondwetsartikel in practijk, dat belijders der onderscheidene godsdiensten gelijke rechten hebben, en dat allen kerkgenootschappen gelijke bescherming wordt verleend. Maar zij gaat daarbij uit van de grondgedachte dat wanneer zij de leiding of verbetering van personen zelf ter hand neemt, ook de godsdienst zijn stem moet laten gelden. Zij ziet daarin een staatsbelang. En deze lijn trekt de overheid eenvoudig door, wanneer zij, mede door hare geldmiddelen, de kerkgenootschappen in de gelegenheid stelt, dien godsdienstzin in ons volk te sterken. Zoo verstond Thorbecke het — en zoo verstaan wij het ook.

Wij trekken onze beschouwing ten aanzien van de roeping der overheid tegenover den godsdienst aldus samen :

Zij is verplicht de *beginselen*, die met betrekking tot het gezag en het recht, historisch in de zeden van ons volk, ten gevolge van zijn kerstening, zijn opgenomen, te handhaven, terwijl daarbij voortdurend rekening wordt gehouden met de *rechtsontwikkeling* van ons volk. Zij bevordere of bevoogde geen bepaalden godsdienst, omdat eene onzuivere vermenging van Godsrijk en staat beide schaadt en in onverzoenlijken strijd met elkander brengt, doch late aan de ontwikkeling van den godsdienst in de maatschappij den vrijen loop, ook in dezen zin dat zij bij de behartiging van belangen, die een godsdienstige zijde hebben, zooveel mogelijk de regeling daarvan, met haar steun, aan de maatschappij zelf overlate.

En eindelijk neme zij, hoewel zij een overwegend belang heeft bij het aankweeken van godsdienstzin, slechts bij hooge uitzondering,

zooals in de genoemde gevallen, de leiding daarvan, in overleg met de kerkgenootschappen, op zich, doch deinde zij niet voor belangrijke financiële hulp terug aan die groepen in de maatschappij, en aan de kerkgenootschappen allereerst, die zich dat aankweken ten doel stellen, zonder voorkeur voor eene bepaalde richting of een bepaald kerkgenootschap.

Wanneer wij thans de verhouding van de overheid tot kerk gaan bepalen, beginnen wij met de opmerking, dat er tusschen beide, mits elk van beide haar roeping verstaat, geen strijd behoeft te bestaan, ja, zelfs geen strijd kan zijn. Want beide hebben haar oorsprong in God, al betreden wij bij het spreken van de overheid het gebied der algemeene en bij dat over de kerk het gebied der bijzondere openbaring. Zijn goddelijke wil heeft beide in het aanzijn geroepen; aan beide een taak in deze wereld toevertrouwd; beide moeten derhalve, elk op hare wijze, dienen om Zijne bedoelingen met de kinderen der menschen te verwezenlijken. Als er dus strijd tusschen beide voorkomt, dan is deze te wijten, hetzij aan de overheid, hetzij aan de kerk, die één van beide of te zamen het terrein hebben overschreden, dat God haar ter bearbeiding heeft aangewezen.

Want evenmin als de ouderlijke macht willekeurig door de menschen is gemaakt, is dit met de macht der overheid het geval. Zij is er van nature; zij spruit uit de orde der dingen van zelf voort. Overal waar een kleinere of grootere groepeerings van menschen bestaat, is er een natuurlijk hoofd, dat gezag uitoefent. Dit wordt hem niet door anderen opgedragen. Het gezinshoofd, het hoofd der familie, het hoofd van clan of stam, het hoofd des volks had dit gezag steeds vanzelf, eenvoudig omdat het hoofd was. Wij kunnen derhalve de overheid in het algemeen eene schepping Gods noemen en gehoorzaamheid aan haar één der ordinantiën Gods. Geheel de H. Schrift ziet in ouders en overheden zelfs vertegenwoordigers Gods. Hun gezag draagt deswege een goddelijk karakter; ongehoorzaamheid aan hen is heiligschennis. Duidelijk komt dit uit in Exod. 22 : 28, waar in één verband wordt gezegd: „Gij zult God niet vloeken en den overste in uw volk niet lasteren”. Eenzelfde gedachte ligt ten grondslag aan de woorden van Lev. 19 : 32 : „Voor de grijsheid zult gij opstaan en het gelaat des ouden vereeren en vreezen voor uwen God”. In één adem wordt dáár de vreeze Gods met den eerbied voor de ouden, die in den regel overheidspersonen waren, genoemd. En omdat eveneens de ouden vertegenwoordigers Gods zijn, wordt wie als kind zijn ouders vloekt met dezelfde straf bedreigt als wie God vloekt, namelijk met den dood (Ex. 21 : 17; Lev. 24 : 16; Deut. 27 : 16). Dezelfde gedachte vinden wij in het Nieuwe Testament terug in Rom. 13 : 1—4 en 1 Petr. 2 : 13 vv.

Deze ordening Gods is het behoud der samenleving. Daarom spreekt men dan ook terecht van de overheid bij de gratie Gods. Door het natuurlijk gezag toch van ouders en overheden worden de verschillende kringen, waarover zij zijn gesteld, en waarin ieder

oogenblik zoowel door het verschillend inzicht der menschen als door hunne zondigheid wrijving en botsing dreigen, er voor bewaard een horde, een bandelooze troep te worden. Bovendien gewennen zij daardoor aan tucht, regel en orde, ten gevolge waarvan eene rustige ontwikkeling, op grond van ieders vrijheid, mogelijk is. In waarheid is dus het bestaan der overheid een genade van God. En persoonlijk kan en moet bovendien ieder, die overheidspersoon is, als hij denkt aan de hooge plaats, die hij inneemt en daarbij aan eigen onwaardigheid, zich beschouwen als dáár gezet bij de gratie van God.

In het algemeen kan men zeggen dat de overheid het doel, waarmede zij door God in het leven is geroepen, bereikt, wanneer zij het recht, zooals zich dit in gebruiken en zeden vertoont, handhaaft en ontwikkelt, onzekerheden wegneemt en waar het leemten vertoont, deze aanvult. Zij moet dus steeds het recht, dat zij vindt, ontzien, al is dit voor verbetering of ontwikkeling vatbaar. Zulk een recht bestaat er allereerst in en voor die kringen in de samenleving, die niet willekeurig gemaakt zijn, maar van nature bestaan, dat is, door God zelf in het leven geroepen zijn. Hun recht grondt zich niet op de wet; het bestond voordat er een wet was. Hoogstens kan de wet dat recht sanctionneeren, en er zekere rechtsgevolgen aan verbinden, meer niet. Geldt dit, om iets te noemen, het gezin en de natuurlijke verhouding tusschen man en vrouw, ouders en kinderen, in veel hogere mate is dit het geval met de kerk, de geestelijke schepping Gods, de zelfstandige creatie des heiligen Geestes. Ja, voor haar geldt dit in geheel bijzonderen zin, omdat zij een werk is van Gods bijzondere genade tot heil der menscheid. Zij heeft als zoodanig haar eigen recht, hare eigen wetten, haar eigen leven, waaraan de overheid, als dienaressen Gods, niet mag raken. Natuurlijk heeft de kerk toe te zien, dat zij binnen de grenzen van het haar door God aangewezen gebied blijft, maar niet minder wake de overheid er voor, dat zij aan de kerk geen karakter toekent, dat zij niet heeft en alzoo haar bepalingen voorschrijft, waaraan zij zich krachtens haren oorsprong en haar wezen niet onderwerpen mag.

De vraag, die ons allereerst bezighoudt is deze, waar vindt de overheid de kerk, tegenover welke zij zich op de aangegeven wijze moet gedragen?

Wij kennen het antwoord, dat daarop de nederlandsche geloofsbelijdenis der gereformeerde kerk geeft.

Zij gaat uit van het beginsel dat er bestaat ééne ware kerk. Daaronder wordt verstaan de vergadering van de geloovigen, die hunne zaligheid van Christus verwachten, gewasschen zijn door Zijn bloed en geheiligd en verzegeld door den Heiligen Geest. Met aandrang wordt tot elken geloovige de vermaning gericht zich daarbij te voegen en niet op zichzelf te blijven staan, omdat dergelijke afscheiding strijdt tegen de ordonnantie Gods. Deze kerk is de gere-

formeerde kerk, omdat dáár het woord Gods recht wordt gepredikt, de bediening der sacramenten naar eisch plaats heeft en de tucht wordt geoefend. Hierin openbaart zich de zichtbare zijde van de onzichtbare kerk, zooals de geloofsbelijdenis het uitdrukt: het lichaam der kerk. Nu zijn er natuurlijk ook in die kerk menschen die er slechts in schijn toe behooren, menschen, die zich als geloovigen voordoen, maar het niet zijn, omdat nergens op de aarde, ook niet in de kerk, het onkruid onder de tarwe wordt gemist. Maar dit neemt niet weg, dat zij ware kerk is en blijft, zoolang zij als kerk Jezus Christus houdt voor het eenige Hoofd en dientengevolge de prediking naar Gods Woord geschiedt. Dan toch wordt Luther's woord bewaarheid: „Gods Woord kan niet zonder Gods volk zijn.”

Tegenover deze ware kerk nu staat volgens de geloofsbelijdenis de roomsche kerk als de valsche kerk. Zij is dit omdat zij aan hare ordonnantiën meer macht en autoriteit toekent dan aan het Woord Gods; zich aan het juk van Christus niet onderwerpt; de sacramenten niet bedient, zooals Christus verordend heeft en daaraan naar haar goeddunken toe- en afdoet; zich grondt meer op menschen dan op Christus en bestraft degenen, die naar Gods Woord heilig leven en haar bestraffen.

Van de ware en de valsche kerk onderscheidt de geloofsbelijdenis verder alle secten, die zich met den naam der kerk dekken. Het lichaam en de gemeenschap van de ware kerk is wel te onderscheiden van die kringen, die zich uitgeven voor de kerk. De menschen die men hier op het oog heeft zijn personen, die Christus min of meer belijden, maar die zich buiten de ware kerk houden en aan hun gemeenschap het karakter van een kerk geven. Onder het begrip „valsche kerk” vallen zij echter niet. Dat doet alleen de roomsche kerk.

Reeds hier stuiten wij op eene moeilijkheid. De secten behooren niet tot de ware kerk en ook niet tot de valsche kerk. Het zijn eigenlijk niet dan godsdienstige vereenigingen. Hoe moet de houding van de overheid nu tegenover deze zijn? Daaromtrent laat de geloofsbelijdenis ons geheel in het onzekere. Wanneer toch in artikel 36 gezegd wordt, dat de overheid de hand moet houden aan den heiligen kerkdienst, dan is daarmede natuurlijk alleen de dienst der ware kerk bedoeld. De dienst van de secten, die zich den naam van kerk toeëigenen, maar geen kerk zijn, is daarvan uitgesloten. Omtrent alles wat de verhouding van de overheid tot andere geestelijke groepen dan de gereformeerde kerk of de roomsche kerk betreft, zwijgt de geloofsbelijdenis. Daaruit valt dus niet op te maken, hoe de overheid zich tegenover davidjoristen en familiaristen, lutherschen en doopsgezinden, en allerlei andere groepen van vroegeren of lateren tijd gedragen moet. Wel hebben de gereformeerden er in ons land voorheen gedurig bij de overheid op aangedrongen dat zij niet alleen tegen de „oeffeningen van de Pauselijcke Afgoderye ea de Superstitien” plakkaten en ordonnanties zou maken, maar ook

tegen de genoemde secten en latere, als Hattemisten en Labadisten, maar de geloofsbelijdenis zelf pleit daarvoor niet. Zij richt zich, als zij van de overheid eischt, dat zij alle afgoderij en valschen godsdienst weren en uitroeien en het rijk des Antichrists te gronde zal werpen, tegen den paus en de roomsche kerk. Gelijk in den heidelbergischen catechismus de uitdrukking „vervloekte afgoderij” en in de dordtsche leerregels de uitdrukking „schrickelycke afgodery” op het pausdom toepasselijk zijn, zoo ook hier. Zoo wordt met „valschen godsdienst” die der roomsche kerk bedoeld, gelijk in artikel 29 wordt gesproken van afgoderijen der valsche, d.i. de roomsche kerk. Maar over het ambt der wereldlijke overheid tegenover de secten wordt gezwegen. Zelfs is het merkwaardig, dat wanneer de opstellers zeggen de wederdoopers en andere oproerige menschen te verwerpen, zij dit uitsluitend motiveeren op politieken en niet op theologischen grond, namelijk dezen dat zij „de Overheden en Magistraten verwerpen en de justitie omstooten willen, invoerende de gemeenschap der goederen, en de eerbaarheid verwarren, die God onder de menschen gesteld heeft”.

Aan de geloofsbelijdenis heeft de overheid dus geen voldoende houvast, waar zij de vraag heeft te beantwoorden, hoe zij zich tegenover alle godsdienstige groepen buiten de gereformeerde en roomsche kerk gedragen moet. Daarom moet buiten haar een maatstaf ter beoordeeling van de verhouding der overheid tegenover die groepen worden gezocht en komen wij hier met de geloofsbelijdenis niet verder.

Maar ook om andere redenen kan zij ons heden ten dage niet helpen. Wij doelen hiermede niet op het struikelblok, dat de overheid in de grondwet en ook in den geest van de meerderheid van ons volk, op haren weg zou vinden, maar wij hebben hierbij den toestand der gereformeerde kerk zelf op het oog. In vroeger tijd had zij daaraan een houvast; het begrip „gereformeerde kerk” was organisatorisch omlijnd; alleen die gereformeerde was de geprivilegeerde kerk. Als de overheid met die kerk wilde te doen hebben, wist zij precies bij wie zij zijn moest. Maar zoo staat de zaak thans niet meer. Al beschouwt men de tegenwoordige nederlandsch-hervormde kerk als de wettige voortzetting van de gereformeerde kerk van vroeger dagen, en al bergt zij altijd nog de ware kerk in zich, zoo valt niet te ontkennen dat zich naast haar op dit oogenblik tal van groepen van gereformeerden bevinden, die zich ook gereformeerde kerken noemen. Men zal ons wellicht tegenwerpen, dat dit naar luid van artikel 29 der geloofsbelijdenis geen kerken zijn, maar secten, omdat zij zich van de ware kerk hebben afgescheiden. Maar deze slotsom, uit dat artikel getrokken, is niet juist. Want zij die zich daarvan hebben afgescheiden, zeggen dit gedaan te hebben omdat de kerk, waaruit zij traden, niet meer aan de drie kenmerken beantwoordt, die artikel 29 voor de ware kerk opgeeft. Zij meenen in het

geval gekomen te zijn, waarin Calvijn, bij al zijn afkeer van afscheiding op zichzelf, deze goedkeurde, namelijk wanneer de praecipua religionis doctrina verloochend wordt. Wij kunnen de vraag daarlaten of die meening juist is. Maar in elk geval is het minstens zeer twijfelachtig of de stellers der geloofsbelijdenis aan een uittreden op dit motief uit de bestaande nederlandsch-hervormde kerk en het zich daarop gevolgd kerkelijk organiseeren naar de kenmerken van artikel 29, den naam van sectarisme zouden hebben gegeven en aan deze vergadering van geloovigen den naam van kerk zouden hebben onthouden. Wij voor ons meenen van niet. Maar dan volgt daaruit, dat, altijd op het standpunt dat de gereformeerde kerk de ware kerk is, de overheid thans met verschillende kerken van die belijdenis heeft te doen. Wij denken aan de nederlandsch-hervormde kerk, de christelijk-gereformeerde kerk, de gereformeerde kerken, de christelijk-afgescheiden gemeenten, de vrije gereformeerde gemeenten, de oud-gereformeerde gemeenten, de gereformeerde gemeenten onder het kruis, om geen andere te noemen. Bij eene dergelijke splitsing der oorspronkelijke gereformeerde kerk in tal van deelen, die zelfs menigwerf vijandig tegenover elkander staan en elkander van ongereformerdheid beschuldigen, is voor eene overheid, al zou zij het wenschen, bevoorrechtiging der gereformeerde kerk, gelijk oudtijds, uitgesloten. Zij, die deze harerzijds zouden wenschen, ja noodig oordeelen, kunnen deze versplintering, ook uit staatkundig oogpunt, betreuren en zondig achten, het feit echter is niet te ontkennen en met dat feit moet de overheid rekening houden. Aan hare handen is daarmede de toetssteen ontvallen ter beoordeeling waar de ware, gereformeerde kerk is te vinden. Niet de revolutiegeest met zijn gelijke bescherming aan alle kerkgenootschappen; niet het verband dat Willem I om de gereformeerde kerken legde, is daarvan de schuld, maar de algemeene geestesstrooming van de 18e en 19e eeuw, die in alle protestantsche kerken doordrong en die overal tot separatisme, vooral van hen, die bovenal aan de belijdenis dier kerken hechtten, leidde. En in stede dat dit proces gestuit is, gaat het overal verder door. Voor de overheid bestaat dus de ééne gereformeerde kerk niet meer. Integendeel, zij ziet tal van kerkformaties, die zich er op beroemen de kerk der vaderen te zijn.

Maar er rijst tegen die toepassing der geloofsbelijdenis nog een ander en grooter bezwaar. Voor de opstellers der geloofsbelijdenis stond vast, welke de ware kerk was. De drie kenmerken, waaraan zij te onderkennen viel: de reine prediking van het Evangelie, de zuivere bediening der sacramenten, de toepassing der kerkelijke tucht waren bij de gereformeerde kerk te vinden. Daarom werd zoo sterk gewaarschuwd tegen afscheiding van haar. Wel werd ook onder hare leden onkruid onder de tarwe gevonden en sloop schijnvroomheid ook binnen den kring harer geloovigen in, omdat nu eenmaal de zonde overal haren invloed doet gelden, maar dat

nam niet weg, dat zij hun kerk de eigenlijke voortzetting achtten van de apostolisch-catholieke kerk; de kerk, die zich wel van de pauselijke had afgescheiden, maar de continuïteit bewaarde met de oorspronkelijke vera ecclesia.

Dit standpunt nu dat de gereformeerde kerk de eenig ware kerk was, was echter op den duur niet vol te houden en is ook niet volgehouden. Van hun kant beweerden de lutherschen aanvankelijk hetzelfde van hun kerk. Naarmate men evenwel van lieverlede meer onzuiverheid in eigen kerk zag, en tot de ervaring kwam dat er overal wel eens iets aan leer en sacramenten, aan leven en trouw der dienaren ontbrak, naar die mate wijzigden zich de begrippen van ware kerk en secten, ja zelfs van de valsche kerk. Ieder mocht er zich op beroemen den hoogsten graad van zuiverheid in de leer te bezitten, de absolute tegenstelling van vroeger werd steeds meer verzwakt. Men moest, door de feiten onderwezen, wel toegeven dat geen enkele kerk volstrekt en in al hare deelen aan Gods eischen beantwoordt. Zelfs werd erkend, dat er in de roomsche kerk nog is aliqua ecclesia, licet semirupta. Zoo werd in protestantsche kringen het begrip van ware kerk losgemaakt van één bepaald kerkelijk organisme en langzamerhand overgebracht op alle kerken, die de hoofdwaarheden van het Christendom, neergelegd in de twaalf geloofsartikelen, het Nicaenum en Athanasianum, vasthouden. Waar in aansluiting daaraan Gods Woord wordt gepredikt en dus eene vergadering van geloovigen bestaat, is de ware kerk te vinden. Dr. Kuyper zegt zelfs dat eene kerk eerst dan ophoudt als kerk denkbaar te wezen „zoodra de aanbidding van den Christus als onzen Heer en Gebieder wegvalt”. Waar deze als zoodanig wordt gepredikt, is derhalve de kerk, in den echten zin des woords, nog te vinden. Zoo onderging het begrip „kerk” van lieverlede een beteekenis, die niet meer klopt op dat onzer geloofsbelijdenis. De absolute onderscheiding tusschen de gereformeerde kerk als de ware, de roomsche als de valsche en daarnaast niets dan secten verviel. Maar daarmee is ook het vaste steunpunt voor de overheid vervallen ter bescherming van ééne bepaalde kerk volgens de gedragslijn, die haar in artikel 36 der belijdenis is aangegeven.

Nu zou men de gevolgtrekking kunnen maken, dat alle kerken, waarin die fundamentele waarheden nog gepredikt worden, desnoods samengetrokken in de ééne belijdenis van Jezus Christus als Verlosser en Koning, en waarin dus de ware kerk zich bevindt, door de overheid bij uitsluiting als zoodanig erkend en ook gesteund moeten worden. Maar ten eerste rijzen dan voor haar allerlei niet te beantwoorden vragen. De ware kerk in den zoeven vermelden zin is dan ook te vinden bij independenten, die de kerk geheel laten opkomen uit de samenvoeging van individueele geloovigen; bij piëtisten, die zich, onverschillig voor ambt, sacrament en formulier, in gezelschappen vereenigen; bij apostolischen, die de kerk naar

het apostolisch model in die mate repristineeren, dat zij geheel hare historische ontwikkeling ontkennen; bij allen, die kerk en kerkvorm verwerpende, zich onderling in bijeenkomsten stichten en zich voorbereiden op de wederkomst van Christus. Als de belijdenis, in één enkel hoofdpunt samengetrokken, als maatstaf geldt voor de beoordeeling of er een kerk bestaat, dan gelden al deze secten voor kerken. In die mate primeert dan het begrip van ware of onzichtbare kerk, dat deze erkend wordt ook dáár te zijn, waar het ten slotte aan allen uitwendigen kerkvorm ontbreekt. En aan den anderen kant vallen dan als kerken al die protestantsche kringen weg, waarin het geheele begrip van ware kerk als de vereeniging der geloovigen onder het hoofd Jezus Christus is prijs gegeven en men alleen van eene zichtbare kerk weet, van vereenigingen van personen, die den christelijken godsdienst uitoefenen en verbetering der zeden beoogen, door middel van een bepaalden eeredienst. Moet dan de overheid deze kringen, voor zoover zij er prijs op stellen als kerken te worden beschouwd, hare erkenning als zoodanig onthouden, terwijl zij kringen als de bovengenoemde piëtistische en apostolische, die organisatorisch niets van een kerk hebben, zoo zij dit wenschen, deze wel verleent?

Ieder gevoelt dat dit niet gaat, vooral ook omdat de overheid zich daarmee op een terrein zou begeven dat het hare niet is. Het begrip van ware kerk wordt thans in godsdienstige protestantsche kringen zóó verschillend geformuleerd, dat het allerminst, aan welke overheid ook, gegeven is in dezen een bepaald standpunt in te nemen, zoodat zij weet welke kerk zij als de ware kerk zou kunnen en mogen erkennen.

De protestantsche kerken zijn zelf de oorzaak dat het voor de overheid, ook al wilde zij het, onmogelijk is geworden als voedersterheer eener bepaalde kerk, als de ware kerk, op te treden.

Reeds onder de republiek was bij het vooruitdringen van verschillende kerken, buiten de gereformeerde, meer en meer de moeilijkheid van de handhaving van het oude stelsel gebleken. Deze gevoelens hare achteruitzetting meer en meer als een onrecht haar door de overheid aangedaan, en naarmate zij aan invloed wonnen, naar die mate krom haar verzet. Zij vonden daarbij een krachtigen bondgenoot in den geest, die velen in de gereformeerde kerk was gaan bezielen en die, hoewel in naam gereformeerd, aan hun kerk, als de eenig ware, geen geloof meer hechtten. De revolutiegeest, die aan het einde der 18e eeuw over ons land ging, kwam haar te hulp en het einde was de staatsregeling van 1798, die op haar beurt, onder een te eenzijdigen invloed van dien revolutiegeest, weder tot een tegenovergesteld uiterste oversloeg.

Deze stelde gelukkig de vrijheid voor elken burger om God te dienen naar de overtuiging van zijn hart vast; aan allen werd in dit opzicht gelijke zekerheid en bescherming verleend; geen burgerlijke voor- of nadeelen werden meer aan de belijdenis van eenig

kerkelijk leerstelsel gehecht. Van eene kerk, als ware deze de eenig ware of erkende, werd niet meer gesproken; de kerkgenootschappen, als voor de wet gelijkwaardige grootheden, traden daarvoor in de plaats. Welk eene radicale omkeering van denkbeelden! Tot nu toe had de overheid, hetzij zij roomsch-catholiek, hetzij zij gereformeerd was, slechts ééne kerk als kerk erkend en, zich aan hare belijdenis bindend, deze dan ook op allerlei wijze beschermd en gesteund. Al het overige wat zich als kerk aandiende, werd of vervolgd of slechts noodgedwongen oogluikend onder zekere voorwaarden geduld, omdat het niet als kerk werd beschouwd. Draagster der heilswaarheid in vollen zin was voor de roomsche overheid alleen de roomsch-catholieke kerk en voor de gereformeerde overheid de geïnstitueerde gereformeerde kerk. Eerstgenoemde achtte die kerk te zijn de natuurlijke en wettige voortzetting der apostolische, terwijl de gereformeerde overheid van de gereformeerde kerk dit-zelfde aannam en met de hervormers de reformatie beschouwde als eene afscheiding als *ecclesia Romana et Papali*, sed non a vera *ecclesia*. Hetzelfde beginsel, dat de roomsche overheid er toe bracht om de kerken der reformatie te bestrijden, moest dan ook de gereformeerde overheid er toe leiden om hetzelfde harerzijds tegenover de roomsch-catholieke kerk, ja zelfs tegenover niet-gereformeerde protestantsche kerken te doen, al heeft zij zich dan ook dikwijls niet aan die scherpe consequenties gewaagd, waarvan de roomsche het voorbeeld had gegeven. Maar beider uitgangspunt was hetzelfde. Een overheid, die zich door hare belijdenis aan eene bepaalde geïnstitueerde kerk bindt, die zij als de ééne, ware kerk ziet, moet uit den aard der zaak die kerk beschermen en al de andere, die pretendeeren kerken te zijn, maar in den grond werktuigen der dwaling zijn, direct en indirect tegenstaan. Logisch is hier roomsche vervolging of vervolging in den geest van artikel 36 der gereformeerde belijdenis. Men vond deze dan ook, hetzij in scherpe, hetzij in zachtere vormen, zeer natuurlijk, gelijk de geschiedenis bewijst.

De scherpste tegenstelling, die men zich tegen deze opvatting van de taak der overheid ten aanzien van godsdienst en kerk kan denken, ligt in de staatsregeling van 1798 opgesloten. De overheid ziet nergens meer een ware kerk, maar alleen verschillende kerkgenootschappen — en tegenover deze staat zij in zooverre negatief, dat de staatsregeling uitdrukkelijk verklaart, dat zij zelve voor het onderhoud van hun eeredienst en hunne bedienaren en gestichten moeten zorgen. Met andere woorden: zij onttrekt daaraan allen steun, al worden bij de additioneele artikelen enkele overgangsbepalingen getroffen. Zij wil met die kerkgenootschappen niets meer te maken hebben, behalve in zooverre zij eischt dat de gemeenschappelijke godsdienstoefeningen binnen de daartoe bestemde gebouwen met ontsloten deuren worden gehouden en in zooverre zij verbiedt dat iemand met eenig ordeskleed of

teeken van een kerkelijk genootschap buiten zijn kerkgebouwen verschijnt. In dit opzicht beperkt zij dus nog hunne vrijheid in het belang van den staat. Maar zelfs voert zij dus directen strijd tegen de kerkgenootschappen en hunne leerstelsels door zelf een eigen gemaakten godsdienst te propageeren. In artikel 8 wordt de bepaling opgenomen: „De eerbiedige erkentenis van een Albestuurend Opperwezen versterkt de banden der maatschappij, en blijft iederen burger ten duursten aanbevolen”. Het Être suprême van Rousseau en Robespierre! Ook hier werd weder duidelijk bewezen, dat een overheid, die de godsdienstige stroomingen en de kerken negeert en doet alsof zij voor haar van hoegenaamd geen belang zijn, er toe komt, om zelf een godsdienst te scheppen en onder den schijn van te dezen opzichte neutraal te zijn, in werkelijkheid partij kiest en zeer partijdig wordt. Zelfs ging de staatsregeling van 1801 nog een stap verder door uitdrukkelijk alleen die kerkgenootschappen gelijke wettelijke bescherming te verzekeren „welke ter bevordering van deugd en goede zeden een *Hoogst Wezen* eerbiedigen en hulde doen”. Men had dus eigenlijk de oude heerschende kerk, die althans steunde op het historisch christendom, vervangen door eene nieuwe heerschende kerk, gebaseerd op het ééne dogma, namelijk het dogma van den onbekenden God. Het is geen wonder dat men de dwaasheid daarvan spoedig inzag en reeds in de staatsregeling van 1805 die vereering van het Être suprême niet meer voorkwam en van dat oogenblik uit de nederlandsche constitutie voor goed verdwenen is. Voor geen enkele heerschende kerk was er meer plaats.

Dit is het constante beginsel onzer grondwetten gebleven. Daarmede hingen onmiddellijk twee andere beginselen samen: van vrijheid van geloofsbelijdenis en gelijkstelling van politieke rechten, die in onze staatsregeling een blijvende plaats hebben gekregen. Ongewijfeld is dit te danken aan de revolutionnaire beweging van het einde der achttiende eeuw, hoewel de consequentie van den geest, die haar leidde, een andere moest geweest zijn. Want die geest was haat tegen de bestaande officieele kerken, in Frankrijk de roomsche en hier de gereformeerde en het onmiddellijk daarmede samenhangende historisch christendom. Om den invloed daarvan te breken, maakte men dan ook niet alleen de banden tusschen de overheid en die kerken radicaal los, maar stelde men daarvoor een eigen godsdienst in de plaats en legde men het volk zelfverzonnen deïstische formules op. De consequentie van den revolutiegeest zou dus eene nieuwe geestelijke en godsdienstige tirannie zijn geweest, die in de practijk tot ijselijker gevolgen zou hebben geleid, dan ooit de heerschende kerk had te zien gegeven. Van vrijheid van geloofsbelijdenis en gelijkstelling van politieke rechten zou geen sprake geweest zijn. Een symptoom er van ontdekten wij nog in de staatsregeling van 1801, waarin alleen aan die kerkgenootschappen bescherming werd toegezegd, die het Hoogste Wezen in den zin der

revolutiemannen eerbiedigden. Nimmer kan of mag men dus die beide groote goederen van vrijheid van geloofsbelijdenis en gelijkstelling van politieke rechten dan ook vruchten noemen van den revolutiegeest. Juist doordien die geest spoedig in zijne ontwikkeling is gekeerd, is het mogelijk geworden die beginselen ongerept in onze staatsregeling eene plaats te geven. Wij zouden ook hier, met het oog op wat de mannen van 1797 en daarna deden, het woord kunnen toepassen : „Gij lieden wel, gij hebt kwaad tegen mij gedacht, doch God heeft dat ten goede gedacht”. Meermalen is het in de geschiedenis voorgekomen dat christenen door God, in Zijn leiding met de menschen, door niet-christenen als tot hunne beschaming moesten worden herinnerd aan een door hen verzaaken plicht of aan hunne verkeerde toepassing van christelijke beginselen. Is, om een voorbeeld te noemen, in de christelijke sfeer niet tijdenlang, waar het de verhouding van werkgever en arbeider gold, eenzijdig het accent gelegd op de onderdanigheid van den laatste aan den eerste ? En is ook hier niet het eerst door andersdenkenden een betere weg gebaad ? Wij hebben dan ook veeleer de taak om wat er in die daden niet strookt met of strijdt tegen christelijke beginselen, uit te snijden, dan die daden met het groote woord „revolutiewerk” te verfoeien en te bestrijden. Mee-nende in Gods weg te gaan, wijkt men aldus van Zijne paden af. God is ook dikwijls in het onweder.

Spoedig kwam, behalve op die beide punten van de vrijheid van belijdenis en gelijkstelling van politieke rechten, de grondwet van 1814 na de restauratie met eene scherpe reactie tegen de staatsregelingen van 1798, 1801 en 1805. Het lievelingswoord uit deze wetten, namelijk „kerkgenootschappen”, verdwijnt geheel uit het hoofdstuk „Van den Godsdienst” enz. Daarin is alleen sprake van „de christelijke hervormde kerk” en van „alle bestaande godsdiensten” en „godsdienstige gezindheden”. Men wilde deze niet tot de rubriek van gewone genootschappen zien teruggebracht, gelijk de vroegere staatsregelingen hadden gedaan. Ook kwam dit duidelijk uit in de afzonderlijke plaats, die in de grondwet aan „den godsdienst” met „het Openbaar Onderwijs en het Arm-Bestuur” werd ingeruimd. Bovendien bleek die reactie uit de bijzondere plaats, die aan de oude heerschende kerk in de grondwet werd toebedeeld. Wel brak ook zij met het begrip „heerschende kerk”, maar eene bepaalde prioriteit verwierf zij toch. Zij alleen wordt in deze grondwet als „kerk” aangeduid ; van de andere wordt als van „gezindheden” gesproken. Aan haar wordt bij voortduring *verzekerd* de betaling van hetgeen *voormaals* uit 's lands kas of de daartoe bestemde inkomsten van geestelijke en kerkelijke goederen of eenige plaatselijke inkomsten door haar werd genoten, terwijl aan de andere gezindheden het *genot* van alle toelagen, welke *laatstelijk* aan haar uit 's lands kas zijn toegestaan, bij voortduring wordt *toegekend*. Ook hier springt het onderscheid in bejegening van de

oude hervormde kerk en die der andere gezindheden, in tegenstelling met de beginselen van gelijkstelling in de vroegere staatsregelingen, duidelijk in het oog. Verder spreekt van die prioriteit duidelijk de eisch, dat de soevereine vorst den christelijk-hervormden godsdienst moet belijden. Doch niet alleen spreekt zich in dit alles de reactie tegen de vroegere staatsregelingen uit, ook op een ander punt is dit het geval. Aan de overheid wordt opnieuw een groote macht over de kerk toegekend. De soevereine vorst krijgt, behalve het recht om over alle godsdienstige gezindheden zoodanig toezicht uit te oefenen als voor de belangen van den staat dienstig zal bevonden worden, het recht van inzage en beschikking omtrent de inrichtingen van die gezindheden, die betaling of toelage uit 's lands kas genieten. Hij kan dus zelfs de organisatie van een bepaalde kerk goed- of afkeuren, wat dus als vanzelf overleg van de zijde der kerken met de regeering omtrent hare inrichting vooraf noodzakelijk maakt. De vrees, die steeds in het verleden de overheid had beheerscht voor de te groote zelfstandigheid der kerken, speelde ook hier den wetgever parten; hij gaf tevens een verzwakte herhaling van wat in de constitutioneele wetten van Lodewijk Napoleon had gestaan. Ongetwijfeld droeg deze reactie tegen de staatsregelingen van 1798, 1801 en 1805 ook een eenzijdig karakter, al was het niet in die mate als waarin deze het hadden bezeten. Het was een wezenlijke vooruitgang, dat het begrip „kerk” weder naar voren en dat van „kerkgenootschappen” naar achteren gedrongen werd. Dat in plaats van deze stelselmatig van „gezindheden” gesproken werd, verdient mede instemming. Ook daarin komt het principieel onderscheid, dat men tusschen kerkelijke corporaties en gewone genootschappen of vereenigingen wenschte gemaakt te zien, tot uiting. Ook mag het worden toegejuicht dat in die mate het belang van de overheid bij de bevordering van den godsdienst werd gevoeld, dat zoowel aan de gezindheden, die reeds geldelijken steun van de overheid ontvingen, deze bleef verzekerd of toegekend, als aan die, met wie dit nog niet of onvoldoende het geval was, uitzicht daarop werd geopend. Maar een schrede terug waren de bepalingen omtrent den verplichten godsdienst van den vorst en het hem toegekende jus in sacra. Eerstgenoemde bepaling was feitelijk in strijd met de gelijkstelling van politieke rechten; verbond weder een voorrecht aan het lidmaatschap eener bepaalde kerk en plaatste mogelijk weder een tot den troon geroepene voor den strijd tusschen geweten en positie, iets wat geen wet mag doen. Wat de laatstgenoemde bepaling betreft, houde men in het oog, dat de beschikking van den vorst omtrent de inrichting der godsdienstige gezindheden alleen de door de overheid gesubsidieerde betref. Zoo vanzelfsprekend achtte men dit in die dagen, dat de staatscommissie, hoewel allerlei heterogene elementen bevattende, deze bepaling met algemeene stemmen voorstelde. Hierbij woog niet allereerst het argument, dat de overheid van rechtswege het jus in sacra bezit. Ware dit

het geval geweest, dan had men ongetwijfeld hetzelfde recht aan den vorst ten aanzien der niet-gesubsidieerde gezindheden gegeven. Men wenschte alleen, wanneer men gelden uit 's lands kas voor de gezindheden beschikbaar stelde, ook medezeggenschap over de inrichting daarvan. Men bond dus de betaling of toelage aan een voorwaarde. Juist gezien was dit niet. Ten eerste ging dit in tegen het wezen der kerk, hetwelk juist deze grondwetgever elders had getoond tegenover de mannen van 1798 te willen ontzien. En ten andere zou dus elke kerk, wanneer zij geen beschikking omtrent die inrichting van 's vorsten zijde wenschte, zich de staats-uitkeering zien ontgaan, zelfs de hervormde kerk, die als recht-hebbende op traktementen enz. uit 's lands kas werd beschouwd. In zooverre nam de grondwetgever van 1814 een verkeerd standpunt in.

Indien dan ook ergens duidelijk bleek, dat in een gemengde bevolking het zetten van een bepaald godsdienstigen of kerkelijken stempel op de grondwet, waarvan altijd een zekere beperking van vrijheid het gevolg moet zijn, niet meer mogelijk is, dan was het bij de discussies over het hoofdstuk „Van den Godsdienst” in de grondwetscommissie na de vereeniging met België.

Toen wenschten de Belgen een afzonderlijk recht in die wet voor de roomsche kerk als equivalent van de prioriteit die aan de hervormde kerk in de grondwet van 1814 was vastgelegd. Maar terecht merkten toen anderen op, dat de grondwet geen onderscheid mocht maken tusschen roomsch en onroomsch, omdat zij alleen met burgers te doen had. Het einde was dan ook, dat in overeenstemming met het eenmaal vastgestelde en vastgehouden beginsel van gelijke bescherming aan alle godsdiensten, van voorkeur voor de eene of andere kerk voortaan in de grondwet geen sprake meer was. Zoo werd aan reactie, zoowel naar den eenen als naar den anderen kant, een einde gemaakt. Tevens werd aan de overheid het recht ontnomen om zich in te laten met de organisatie van eenige kerk; in dit opzicht verviel het onderscheid tusschen gesubsidieerde en niet-gesubsidieerde gezindheden. Ook was dit het geval met de onderscheiding, die de wet van 1814 tusschen de verzekering van de betaling van de traktementen uit 's lands kas aan de hervormde kerk en de toekenning van toelagen aan de andere gezindheden gemaakt had. Voor beide kwam een gelijkkluidend artikel tot stand. Maar tevens is het opmerkelijk dat ook het woord „kerkgenootschappen” uit de wet verwijderd werd gehouden. Zij sprak alleen van „godsdienstige gezindheden” en „godsdiensten”. En kleefde aan dat woord „kerkgenootschappen” nog steeds voor de grondwetgevers te zeer een revolutionnaire tint, als waren zij met alle andere genootschappen of vereenigingen op één lijn te stellen, en als waren het louter creaties van menscheijk willen. Slechts de staatsregelingen 1798, 1801 en 1805 hadden dit woord opgenomen. Zoowel de constitutioneele wetten van Lodewijk Napoleon als de grondwetten

van 1814 en 1815 verwijderden dit woord. Daarin lag een hooge appreciatie van de kerk opgesloten.

Het waren echter Thorbecke en de zijnen, de zoogenaamde Negenmannen, die in hun voorstel tot grondwetsherziening weder het woord „kerkgenootschappen” opnamen. In dit opzicht ging men dus tot 1798 terug. Alleen waar sprake is van de blijvende uitkeering der traktementen enz. werd het woord „gezindheden” behouden, omdat men vreesde aan dit moeilijk artikel te raken. Zoo geschiedde ook in de grondwet van 1848. Hierin lag ongetwijfeld eene zekere miskening van de kerk-idee opgesloten. Bij het begrip „gezindheden” had men gedacht aan groepen van gelijkgezinden op godsdienstig gebied, zonder dat zij zich nog bepaald als zelfstandige rechtspersonen aan de buitenwereld vertoonen. Daarbij trad dus meer de geestelijke dan de corporatieve eenheid naar voren. Met opzet hadden hierom vroegere wetgevers het gebruik van het woord „kerkgenootschappen” vermeden, waarbij te eenzijdig het karakter van gewone zedelijke lichamen naar voren trad. De kerk was iets meer, en in den grond der zaak iets anders. Daartegenover stond Thorbecke, die meende dat de staat daarmede niet te maken had. Hij waardeerde den arbeid der kerken zeer en wilde dat de staat deze rijkelijk in haar arbeid zou steunen. Maar deze moest ze als gewone particuliere genootschappen behandelen en brengen onder het gemeene recht. Zij waren volgens hem vrije vereenigingen in den staat, evenals die voor onderwijs en kunst. Hij achtte dan ook voor haar als zedelijke lichamen toelating en erkenning van overheidswege noodig en kende aan deze het recht toe om daaraan zelfs een onderzoek naar de leer der kerk te doen voorafgaan.

Dit standpunt berustte op de absolute scheiding, die Thorbecke maakte tusschen zijn ideëel christendom boven geloofsverdeeldheid en de reële kerken. Deze laatste waren voor hem niets meer dan menschelijke instellingen met reeksen van leerstellingen, die voor den staatsman geen meerder belang hebben dan andere stelsels en meeningen. Straalbrekingen van hooger licht zag hij er niet in. Vandaar dat Thorbecke ook principieel niets gevoelde voor een afzonderlijk hoofdstuk over den godsdienst in de grondwet en hij en de zijnen zich kantten tegen een afzonderlijke wet op de kerkgenootschappen. Dit was op dat standpunt volkomen consequent. Maar vandaar ook dat Groen, die dat filosofisch christendom van Thorbecke niet accepteerde en in de historische kerken een grondslag van het ware christendom vond en deze daarom een gansch bijzonder karakter toekende, lijnrecht tegenover hem stond. Vandaar ook diens voortdurende pleidooien voor het publiek karakter der gezindheden.

Op dit punt na ontwikkelt zich in ons land de verhouding tusschen staat en kerk meer in de richting van Groen. De miskening van de kerk als „kerk”, die aan het stelsel van 1848

ten grondslag ligt, komen wij langzamerhand te boven. Dit proces is reeds in vollen gang, zonder dat van overheersching van den staat door de kerk sprake is.

Het spreekt vanzelf dat waar aan de verhouding van staat en kerk een speculatief-philosophische grondslag als van Thorbecke was gegeven en deze zoozeer inging tegen de bij allerlei gezindheden levende kerk-idee, daartegen van lieverlede het verzet moest toenemen. Reeds de *afzonderlijke* wet op de kerkgenootschappen, hoewel met gansch andere bedoelingen ingediend, week van het door Thorbecke gewilde en naar zijn meening in de grondwet vastgelegde beginsel van vrije, particuliere vereenigingen, zich onderwerpende aan het gemeene recht, af. Nog meer deed dit de minister van justitie, die in zijn memorie van Antwoord op het ontwerp van wet, tot regeling en beperking der uitoefening van het recht van vereeniging en vergadering, schreef: „Met de kerkgenootschappen als zoodanig heeft deze wet niets gemeens. De wet van 10 Sept. 1853 (Stbld. no. 102) met en benevens de artt. 947 en 1717 B.W. heeft voor deze regelen vastgesteld . . . Geestelijke vereenigingen, welke niet vallen onder het bereik der wet van 10 Sept. 1853, zullen regtens vallen in de termen van het tegenwoordig ontwerp”. De gedachtengang van dezen minister was dus deze dat alle kerkgenootschappen en zekere geestelijke vereenigingen vallen buiten de wet tot regeling en beperking der uitoefening van het recht van vereeniging en vergadering. Hier was dus alweder eene afwijking van de Thorbeckiaansche lijn, als waren kerkgenootschappen gewone particuliere vereenigingen gelijk, vallende onder het gemeene recht. Op dien weg is nu de latere wetgever voortgegaan. De armenwet maakt eene uitdrukkelijke onderscheiding tusschen instellingen eener kerkelijke gemeente van wege die kerkelijke gemeente geregeld en bestuurd en instellingen, door bijzondere personen of bijzondere, niet-kerkelijke vereenigingen of stichtingen geregeld of bestuurd. Men ziet bovendien dat hier het woord „kerkgenootschappen” is vermeden. Volgens artikel 25 van de wet tot regeling der grondbelasting wordt geen belastbare opbrengst in de kadastrale leggers opgenomen voor de gebouwen uitsluitend dienende tot openbare eeredienst, en de woningen van godsdienstleeraars en kerkdienaars in de gemeenten, waarin die personen voor de vaste kerkelijke dienst zijn aangesteld, indien die eigendommen toebehooren aan „kerkgenootschappen wier bestuurders voldaan hebben aan het voorschrift van artikel 1 der wet van 10 September 1863 Stbld. no. 102”. In artikel 11 § 1 van de wet tot regeling der personeele belasting wordt gezegd, dat de belastbare huurwaarde van een perceel, krachtens zijn ambt of zijne betrekking bewoond door iemand, in dienst van een publiekrechtelijk lichaam of van eene kerk of kerkgenootschap, niet hooger gesteld wordt dan twaalf ten honderd van de jaarlijksche inkomsten, aan dat ambt of die betrekking verbonden. Eigenaardig is de hier voor het eerst

gemaakte onderscheiding tusschen „kerk” en „kerkgenootschap.” In de wet op het lager onderwijs van 9 Oct. 1920 Stbld no. 778 is met betrekking tot het geven van godsdienstonderwijs op de openbare scholen een bevoorrechte positie aan „de kerkelijke gemeente” of „de plaatselijke kerk” gegeven. Vereenigingen, die zich belasten met het geven van godsdienstonderwijs aan schoolgaande kinderen, worden alleen met kerkelijke gemeenten gelijkgesteld, zoo zij voldoen aan bij algemeene maatregel van bestuur te stellen eischen.

Bovendien bekomen de kerkgenootschappen eene bevoorrechte plaats, wanneer het Rijk personen aan hunne natuurlijke omgeving onttrekt door opname in gevangenissen, opvoedingsgestichten en tuchtcholen of door inlijving in het leger of bij de marine. In al deze gevallen toch neemt het de godsdienstige verzorging voor zijne rekening, maar beperkt het zich, bij het doen van eene keuze der godsdienstleeraren, tot die van een bepaald kerkgenootschap. Als regel wordt aan gevangenissen, opvoedingsgestichten en tuchtcholen een protestantsch, een roomsch-catholiek en een israëlietisch bedienaar van den godsdienst verbonden, terwijl aan bedienaren van den godsdienst van andere kerkgenootschappen dan waarvan een bedienaar aan het gesticht is verbonden, zooveel doenlijk gelegenheid wordt gegeven tot het behartigen van de godsdienstige belangen van gevangenen of verpleegden tot hun kerkgenootschap behorende. Dus altijd beperkt het Rijk zich hier tot kerkgenootschappen. Hetzelfde is het geval bij het instituut van legerpredikanten en aalmoezeniers. Bij de totstandkoming daarvan stelde de minister van oorlog zich, wat de protestanten betreft, in betrekking tot de algemeene synode van de ned. herv. kerk, de bestuurders der algemeene doopsgezinde sociëteit te Amsterdam, de commissie tot de zaken der remonstrantsche broederschap, de synode van de gereformeerde kerken in Nederland, de synode van de christelijk-gereformeerde kerk in Nederland, de synode der evangelisch-luthersche kerk en die van het hersteld evangelisch-luthersch kerkgenootschap. Buiten het kader der kerkgenootschappen werd ook nu niet gegaan. Ook bij de benoeming der titularissen was dit niet het geval.

Uit dit alles blijkt dat de wetgever hoe langer zoo minder de kerken met particuliere vereenigingen op één lijn stelt, ja zelfs een neiging vertoont om het woord „kerkgenootschappen” te vermijden. Maar daarbij niet tevreden dringt meer en meer het besef door van de wenschelijkheid om in het recht het beginsel vast te leggen dat aan de kerkgenootschappen jure suo rechtspersoonlijkheid toekomt. Dientengevolge zullen zij geen afzonderlijke erkenning meer als rechtspersoon behoeven om aan het vermogens-rechterlijk verkeer te kunnen deelnemen. In dien geest adviseerde de staatscommissie van 1921 dan ook voor de regeling der rechtspositie van de kerkgenootschappen. Als logisch gevolg daarvan

wenscht deze commissie dat men ophoude de kerkelijke reglementen en voorschriften te wingen in het kader van onderdeelen van het gemeene recht, die daarvoor noch bedoeld noch geschreven zijn. Zij meent dat de eigen natuur- en rechtskracht dier kerkelijke reglementen en verordeningen door het burgerlijk recht moet worden erkend, voor zooveel zij niet strijden met het algemeen geldende recht. Dientengevolge mag b.v. de wet op de arbeidsovereenkomst niet worden toegepast op de verhouding van een predikant of pastor tot zijne gemeente of kerk, of ook mag niet zonder meer het corporatief vereenigingsrecht der zedelijke lichamen pasklaar worden geacht voor de erkende kerkgenootschappen. Aan de eigen reglementen van deze dient burgerlijke rechtskracht te worden toegekend, altijd onder voorwaarde dat zij niet strijdig zijn met het gemeene recht en de goede zeden. Datzelfde beginsel wenscht zij te zien toegepast, waar die kerkelijke reglementen zelve de *inwendige* rechtsbetrekkingen beheerschen. Bij onvolledigheid moeten die reglementen *naar hunnen aard* worden aangevuld uit de algemeene rechtsbeginselen, met dien verstande dat een bepaald hoofdstuk uit het Burgerlijk Wetboek slechts dan op die rechtsbetrekkingen toepasselijk is, indien en voor zooveel *de aard der zaak* zulks duidelijk meebrengt.

Nog in een ander opzicht uit zich telkens — ook in genoemde staatscommissie — de wensch, dat het publiek gezag eene speciale positie aan de kerkgenootschappen toekenne. Wij hebben hierbij het raadplegen door de overheid van deze op het oog, bij het treffen van maatregelen over aangelegenheden, die rechtstreeks of zijdelings de werkingsfeer van kerk en kerkgenootschap raken. Men denke aan vraagstukken als zondagsrust, armenzorg, huwelijksrecht, kinderverpleging, reclasseering, geestelijke verzorging van militairen. Wellicht komt hierbij ook het onderwijs in aanmerking. Velen wenschen dat bij de behandeling van deze belangen door de overheid meer dan tot nu toe met de kerkgenootschappen overleg worde gepleegd. Een gelukkig voorbeeld in dezen gaf de minister van oorlog, die dit deed bij de bestendinging van het instituut der legerpredikanten in tijd van vrede in 1919.

Hij plaatste zich daarbij op het standpunt dat de behartiging van de geestelijke belangen der militairen niet tot de taak van de overheid, maar dat de zuiver kerkelijke zorg in dezen primair tot de taak der kerk behoort. De overheid heeft zich van elke zelfstandige inmenging in dien kerkelijken arbeid te onthouden. Dit neemt echter niet weg, de overheid wel degelijk den secundairen plicht heeft om de meerendeels jeugdige personen, die krachtens de wettelijke, op hen rustende verplichtingen, tijdelijk aan hare hoede worden toevertrouwd, die zorg op geestelijk gebied te doen verkrijgen, waarop zij aanspraak kunnen maken. De overheid nu kan dien plicht vervullen door op ruime schaal den arbeid der kerk in dit opzicht te steunen, en haar die mogelijk te maken.

Dit laatste vooral is noodig. Want de kerk moet zich bij dien arbeid begeven op militair terrein, dat het hare niet is en hare zorg uitstrekken over personen, die zich in een bepaald verband bevinden, waardoor hunne vrijheid van bewegen beperkt is. Overleg tusschen de bedienaren der kerk en de betrokken militaire autoriteiten is dus noodig. Daarvoor behoeft men een instituut, waaraan die taak zal worden toevertrouwd. Dat college zoowel als zijne individueele leden, elk in zijn ressort, moeten toezien dat alle militairen zonder uitzondering de geestelijke verzorging deelachtig worden, die zij zelf of hunne ouders of voogden voor hen verlangen. Zij treden op als tusschenpersoon tusschen de plaatselijke kerkbesturen en de militaire autoriteiten voor het vaststellen van een doeltreffende regeling voor het houden van catechisaties en dergelijke met de militairen van een bepaald garnizoen. Verder zal dat college optreden als adviseur der regeering betreffende voorstellen of verzoeken die door de verschillende kerkgenootschappen aan de regeering mochten worden gedaan in het belang van eene richtige uitoefening van de taak der kerk ten behoeve der militairen. Dat college zou bestaan, wat de protestanten betreft, uit een voorzitter, onder den naam van legerpredikant in algemeenen dienst en vijf leden, onder wie zooveel mogelijk de verschillende kerkgenootschappen en de richtingen daarin vertegenwoordigd zijn. Zoowel over al deze plannen op zichzelf als over de samenstelling van genoemd college werden door den minister de voornaamste kerkgenootschappen geraadpleegd. De benoemingen geschieden bovendien op voordracht der kerkgenootschappen.

Zelfs is ten aanzien van den hoofdaalmoezenier en de aalmoezeniers dat laatste beginsel zoozeer doorgevoerd, dat in de instructie voor eerstgenoemde onder I staat: „De Hoofdaalmoezenier wordt door den aartsbisschop van Utrecht aan de Regeering voorgedragen en bij Koninklijk Besluit benoemd. Behoudens zijn verhouding tot zijn Kerkelijke Overheid staat hij rechtstreeks onder den Minister van Oorlog”. En allereigenaardigst is, dat in de instructie van wege de overheid voor dienzelfden hoofdaalmoezenier staat onder III: „Van zijne geestelijke werkzaamheden bij de R.K. Militairen is hij verantwoording schuldig aan den Minister van Oorlog en den Aartsbisschop”. Dit laatste gaat o.i. te ver. Die verplichting tot verantwoording aan de geestelijke autoriteit is een zaak der kerk, niet eene van de overheid. Hier worden de grenzen zooals die tusschen staat en kerk moeten bestaan, uit het oog verloren. Evenzoo staat in de instructie voor de aalmoezeniers, dat deze op aanwijzing van de bisschoppen tot wier bisdom de militaire afdeeling gerekend kan worden te behooren, door den hoofdaalmoezenier aan de regeering worden voorgedragen en bij Koninklijk Besluit benoemd. Ook zijn zij volgens de instructie verplicht jaarlijks een verslag hunner werkzaamheden te geven aan de betrokken bisschoppen. Te eigenaardiger is deze verplichting,

omdat zij ten aanzien van de legerpredikanten tegenover hunne kerkgenootschappen ontbreekt. Hier wordt dus met twee maten gemeten en wat het voornaamste is, de kerk eenigermate geplaatst boven den staat.

Nog duidelijker springt de zelfstandigheid, die de roomsch-catholieke kerk zich te dezen opzichte tegenover den staat verzekerd heeft, in het oog, waar het den dienst van hare geestelijken in de gevangenissen en rijks-opvoedingsgestichten aangaat. De aartsbisschop of bisschop bericht dáár, in geval van eene vacature, aan den betrokken minister, dat hij iemand aangewezen heeft tot dienstdoend of waarnemend geestelijke en vraagt dan machtiging voor dien geestelijke tot uitoefening van zijne waardigheid. Bij besluit wordt dan het salaris voor hem vastgelegd. Hier is dus zelfs geen sprake van benoeming door den staat. Deze laatste sanctionneert alleen, door dien geestelijke toe te laten en te betalen, de aanwijzing, die de kerk deed.

Uit deze laatste voorbeelden blijkt overtuigend, dat hier te lande de staat niet alleen onmachtig is gebleken om het stelsel van Thorbecke door te voeren, maar dat eene reactie aan het opkomen is, die de kerk zelfs hier en daar eene positie tegenover den staat verzekert, welke met het beginsel der scheiding eenigermate in tegenspraak is. Een bewijs te meer voor de stelling, dat die leuze gemakkelijk op te heffen, maar in de practijk bezwaarlijk uit te voeren is. Maar afgescheiden daarvan is het echter een gelukkig verschijnsel dat de kerkgenootschappen hoe langer zoo meer uit de privaatrechterlijke banden worden losgemaakt en als rechtspersonen suo jure worden beschouwd. Onderworpenheid aan het algemeen geldende recht is noodig, mits daarbij in het oog worde gehouden „dat een kerkgenootschap als een volkomene maatschappij in zijn sfeer algeheele zelfstandigheid heeft”. Langs dezen weg kan de verhouding tusschen staat en kerk het best worden geregeld.

Eene groote moeilijkheid doet zich hierbij echter, voor de overheid, die dezen weg wil bewandelen, voor. Welk criterium moet de overheid aanleggen ter beantwoording van de vraag wat al of niet een kerk of een kerkgenootschap is? Dat wil met andere woorden zeggen: „Heeft zij alles als kerkgenootschap aan te nemen, wat zich als zoodanig aanmeldt?” Men vergete niet dat aan kerkgenootschappen of bedienaars van den godsdienst bij verschillende wetten privilegies zijn verleend. Voordat een dergelijk privilege verleend wordt, dient men dan toch van Rijkswege te weten of men met een serieus kerkgenootschap te doen heeft. De lijst der zoogenaamde bij de regeering bekende kerkgenootschappen geeft in dezen geen licht. Want men deelt eenvoudig aan het departement van justitie mede dat men zich als zoodanig heeft geconstitueerd en men wordt op de lijst geplaatst. Echter staat daarmee niet vast dat men werkelijk een kerkge-

nootschap is in den zin van de Grondwet en verschillende organieke wetten. Hieromtrent zal de rechter of ook de administratie in elk speciaal geval eene beslissing moeten nemen. Deze staat dan voor de moeilijkheid om te beoordeelen of een bepaald *bekend* kerkgenootschap ook als een in rechten *erkend* kerkgenootschap kan gelden. Men kan zich op het standpunt plaatsen dat rechter en administratie zich zullen moeten houden aan de Grondwet, waarbij aan geen andere dan aan christelijke kerken en het israëlietisch kerkgenootschap is gedacht. En zeker pleit daarvoor veel. Maar wij zijn er daarmede toch niet. Want als van één der bestaande christelijke kerken, de een of andere groep zich afscheidt en eene godsdienstige vereeniging sticht, die wellicht in een enkele, uit het verband gerukte bijbeltekst haar grondslag heeft en zich daarom als een christelijke kerk aandient, staan rechter en administratie voor dezelfde moeilijkheid. Of ook — wat heden ten dage zoo dikwijls gebeurt — wanneer in een als kerk aangegeven vereeniging zich met christelijke, allerlei oostersche bestanddeelen mengen — zal er dan nog van een christelijke kerk sprake zijn? In één woord — het probleem wat men in rechten als kerkgenootschap heeft te beschouwen, lijkt ons, voor wie aan het begrip „kerkgenootschap” vasthoudt, zoo goed als onoplosbaar. Als, om een voorbeeld te noemen, de doopsgezinde sociëteit, die als kerkgenootschap is en blijft erkend, van lieverlede haar principieel christelijk karakter eens op laat gaan in een algemeen godsdienstig beginsel, zonder dat het deswege haar karakter als kerkgenootschap verliest, waarom zal men dit dan ook niet kunnen toekennen aan andere vereenigingen, die een zelfde richting zijn toegedaan? Zal men bij de weigering kunnen volstaan met de tegenwerping, dat het hier een historisch gegeven betreft, hoe zich dit ook verder ontwikkelt?

Dit standpunt had men nog kunnen innemen onder de Grondwet van 1815 (1840), waarin alleen aan alle godsdienstige gezindheden in het Koninkrijk *bestaande* gelijke bescherming werd verleend, maar niet meer onder die van 1848 en latere Grondwetten, waarin kort en goed gezegd wordt: „Aan alle kerkgenootschappen in het Rijk wordt gelijke bescherming verleend”. Het historisch element is toen prijs gegeven. Van dat oogenblik moet naar een anderen toetssteen worden gezocht door wie weten wil wat in wettelijken zin een kerkgenootschap is. De eenige die overblijft (hoewel het een zeer zwakke is), is deze dat, afgezien van de bestaande erkende kerkgenootschappen, als zoodanig alleen in aanmerking kunnen komen, die ontstaan zijn door afscheiding uit de bestaande en zich gronden op een godsdienstig beginsel, dat aan oud-Israël of het christendom is ontleend, hoe ook verder de ontwikkeling daarvan moge zijn. Natuurlijk zullen daarbij andere criteria in aanmerking moeten komen, zooals b.v. de duurzaamheid. Men richt namelijk wél eene vereeniging voor een bepaalden tijd op, maar men doet dit eene kerk niet. Wij zouden althans zeggen

dat hierin een kenmerk ligt, waarin zich een kerk van een vereeniging onderscheidt. Dat is ook één van de redenen, waarom de kerkgenootschappen niet onder de wet op de vereenigingen van 1855 mogen worden gebracht. Ook zou men onder die kenmerken dit kunnen opnemen, of het kerkgenootschap een zelfstandige instelling tot gemeenschappelijke godsvereering is. Verder zou men als criterium het bezit van een soort eeredienst kunnen vaststellen, waardoor in zekere mate het kerkelijk karakter der corporatie openbaar wordt. Toch erkennen wij, dat deze aanduidingen zeer vaag zijn en het zoowel den rechter als de administratie bij toeneming moeilijk zal vallen de onderscheiding tusschen kerkgenootschap en eene godsdienstige vereeniging vast te stellen.

Maar het bestaan dezer moeilijkheid neemt het feit niet weg, dat èn in de Grondwet èn in verschillende organieke wetten aan de kerkgenootschappen een bijzondere positie is toebedeeld, omdat zij als eene vereeniging van een geheel bijzonder type werden beschouwd, hoe onderscheiden dat ook mocht worden opgevat ¹⁾.

En dat zijn zij. Want zij leiden alle oorspronkelijk hun bestaan af van goddelijke openbaringen en instellingen; zij staan alle op het standpunt, dat zij onontbindbaar zijn; het lidmaatschap hunner leden draagt een geheel bijzonder karakter; zij beroepen zich alle op een langdurig historisch verleden. Sommige hunner accepteren zelfs van wege hun geheel bijzonder karakter zeer noode den naam van kerkgenootschappen, hetzij omdat het denkbeeld dat daaraan ten grondslag ligt, naar hunne meening in strijd is met het verheven begrip van „kerk”, hetzij omdat daarmee een organisatie-gedachte wordt uitgesproken, die in strijd is met het zelfstandig recht der plaatselijke kerken. Doch afgescheiden daarvan staat vast dat ook ons staatsrecht de kerkgenootschappen onderscheidt van alle andere, ook godsdienstige vereenigingen. De Grondwet erkende dit in het afzonderlijk hoofdstuk, waarin over de kerkgenootschappen wordt gehandeld. Voor deze geldt de organieke wet van 1853, voor vereenigingen die van 1855. Wetten als de militiewet, belastingwetten, kindrewetten bevatten verschillende gunstige bepalingen, hetzij voor de kerkgenootschappen zelf, hetzij voor de bedienaars van hunnen godsdienst. Alleen maar is voor de overheid bij de eindelooze verbrokkeling der protestantsche kerkgenootschappen de bepaling van wat

¹⁾ De moeilijkheid springt duidelijk in het oog, wanneer men ziet wie nu reeds als bedienaren van den godsdienst worden beschouwd, die vrijstelling van den dienstplicht kunnen verkrijgen. Behalve die der kerkgenootschappen, vermeld in het midden van blz. 631, komen daarbij thans reeds die van gereformeerde gemeenten en vrije christelijke gemeente. Waar staat hier de grens?

een kerk is, steeds bezwaarlijker geworden en zal zij in de toekomst steeds bezwaarlijker zijn.

Hier ligt de groote moeilijkheid van de huidige verhouding tusschen staat en kerk. Eenerzijds wil de kerk — en terecht — door de overheid steeds meer als kerk worden erkend. Gereformeerden en roomsch-catholieken werken vooral in die richting. En de overheid steunt dit streven. Het standpunt van Thorbecke is een overwonnen standpunt; radicale scheiding in revolutionairen zin zet bijna niemand meer door. Ten bewijze daarvan strekt de zoo goed als algemeene instemming, die in de laatste jaren de versterking, ook de financieele versterking, van de banden tusschen staat en kerk heeft gevonden. Maar terwijl de staat steeds meer de kerk als kerk erkent en aan de kerkgenootschappen verschillende zedelijke en geldelijke voordeelen verleent, ziet hij onophoudelijk meer protestantsche godsdienstige kringen opkomen, die als kerken willen worden beschouwd. De lijst der bij de regeering bekende kerkgenootschappen en zelfstandige kerkelijke gemeenten is nu reeds tot een 48tal uitgedijd. Daaronder behooren apostolische gemeenten, de nederlandsche vereeniging van zevende-dags-adventisten, gemeenten van gedoopte christenen, zendings-gemeenten, eene nederduitsch-hervormde evangelisatie-vereeniging, om geen andere te noemen. Wat moet de regeering doen, als deze alle aanspraak gaan maken op de moreele en financieele voorrechten, die aan verschillende kerkgenootschappen thans bij de wet of algemeenen maatregel van bestuur zijn verzekerd? Kan er dan geen oogenblik komen, dat door de groote moeilijkheden, waarin de regeering door die oneindige verbrokkeling gewikkeld wordt, zij ophoudt de kerken als inrichtingen sui juris te beschouwen en ze eenvoudig onder de gewone zedelijke lichamen gaat rangschikken, waardoor elk prerogatief als kerk vervalt? De gevaren te dezen opzichte komen heden ten dage veel meer van den kant der kerken dan van den staat, en ieder, die op het recht der kerken tegenover den staat prijsstelt, laadt door separatie ook in dit opzicht heden ten dage eene groote verantwoordelijkheid op zich. Vooral wij, gereformeerden, in tal van groepen en kerken verdeeld, mogen dit onthouden. Wat bleef er thans van de ééne ware kerk van artikel 29 der geloofsbelijdenis over?

Van wege onze principieele bezwaren tegen separatie op kerkelijk gebied, waardoor de kerk van Christus gescheurd en haar invloed verzwakt wordt en vanwege de moeilijkheid, waarin de overheid bij toeneming tegenover de kerken bij hare voortgaande splitsing geplaatst wordt, moeten wij dan ook de wijze afkeuren, waarop vooral in de latere jaren de strijd nu en dan tegen het huidig artikel 172 van de Grondwet wordt gevoerd. Hij staat bij sommigen niet zoozeer meer in het teeken van de losmaking van de financieele banden tusschen staat en kerk, als wèl in dat van de begeerte de kerken, die zich afscheiden van de ned.-herv. kerk,

mede in de uitkeeringen door den staat te doen deelen. Duidelijk kwam dit uit in het rapport der grondwetscommissie van 1910, die onder leiding stond van Mr. Th. Heemskerk. Deze commissie stelde — zonder dat uit afzonderlijke nota's van afwijking van gevoelen bleek — niet de kapitalisatie voor, waarvoor vroeger van zekere zijde zeer was geijverd, omdat daarmee voor goed de financieele band tusschen staat en kerk, „de zilveren koorde” zou worden verbroken. Neen — de staat blijft gelden aan de kerken uitkeeren; slechts wenscht men dat voortaan eene andere verdeeling worde gevolgd. Met deze andere verdeeling dan wordt bedoeld dat voortaan ook aan thans bij de regeering bekende gezindheden, die tot heden geene uitkeering uit 's Rijks kas genieten, eene dergelijke uitkeering kan worden verleend. Allereerst heeft men hier degenen, die uit de nederlandsch-hervormde kerk getreden zijn, op het oog, en inzonderheid hen die tot de gereformeerde kerken zijn overgegaan. Nadat de rechter, na de zoogenaamde doleantie, aan de nederlandsch-hervormde kerk het bezit van het kerkegoed en daarmee het genot van de uitkeeringen krachtens artikel 172 heeft verzekerd, poogt men nu dus het grondwetsartikel in een zin gewijzigd te krijgen, dat ook de gereformeerde kerken in de dáár genoemde uitkeeringen kunnen deelen.

Maar bovendien wordt zelfs een premie op voortgaande separatie gesteld. Niet alleen toch zullen de *thans* bij de regeering bekende gezindheden eene jaarlijksche uitkeering uit 's Rijks kas ontvangen, ook de groepen, die zich opnieuw van de bestaande afscheiden kunnen daarop rekenen, indien zij uit duizend leden bestaan — en voldoen aan de formeele vereischten door eene algemeene wet te stellen. Dit laatste zet bovendien de deur voor allerlei mogelijkheden open. De staten-generaal zullen bij meerderheid van stemmen de vereischten vaststellen, waaraan eene bepaalde godsdienstige gezindheid moet voldoen om de uitkeering uit 's Rijks kas te verkrijgen. Feitelijk zullen zij derhalve uitmaken wat een kerk of kerkgenootschap is. Alle vastheid in de bepaling daarvan door de overheid gaat hiermede verloren. Voor willekeur en toevallige beslissingen is de weg gebaad. Maar zeker is dat het begrip „kerk” dan hoe langer zoo meer zal worden verwaterd en van overheidswege in zoogenaamd religieuze vereenigingen zal ondergaan.

Een geheel ander standpunt nam de anti-revolutionnaire Prof. Visscher in. Deze wil, door middel van het bestaande grondwetsartikel 172 het gereformeerde volk in de nederlandsch-hervormde kerk uit de boeien ontslaan, waarin het zich thans aldaar naar zijne meening bevindt. Hij wenscht daartoe kapitalisatie en houdt dus aan dit oorspronkelijk denkbeeld der anti-revolutionairen vast. Maar de regeering is, zoo oordeelt hij, geheel vrij om de gelden aan de plaatselijke kerken, in plaats van aan het organisme

der nederlandsch-hervormde kerk uit te keeren. Hij dringt er op aan dat zij het eerste doet. Geschiedt dit en hebben de plaatselijke kerken dit geld in handen, dan kunnen zij zich geheel losmaken uit het synodaal verband en als gereformeerde kerken zich vrij en zelfstandig ontwikkelen. Maar niet alleen zullen deze dit kunnen doen, want Prof. Visscher oordeelt dat het Rijk bij die uitkeeringen geen onderscheid tusschen de richtingen in de thans bestaande nederlandsch-hervormde kerk mag maken. Allerlei groepen zullen dus in dezen gedachtengang van de beschikbaar gestelde gelden kunnen profiteeren. Met het eenmaal verkregen geld zal men zich daarna kunnen constitueeren, gelijk men wil. Men zal kerk kunnen blijven, maar men zal ook godsdienstige vereeniging kunnen worden. Ja, welke metamorphose zal men haar niet kunnen laten ondergaan? Ook in dit stelsel dus moeten de gelden, tot heden uitgekeerd aan de nederlandsch-hervormde kerk, dienen om de afscheiding in de hand te werken en het kerkbegrip te verzwakken.

Is dit op zichzelf reeds betreurenswaardig, in geen geval is het toelaatbaar dat de staat hiertoe de hand leene, door wijziging van artikel 172, zooals de grondwetscommissie van 1910 wenschte of door wijziging van de bestaande toepassing, gelijk Prof. Visscher voorstelde. De staat heeft volgens dat artikel eene verplichting jegens de kerk. Hij is haar schuldenaar; zij de recht-hebbende. Het zou derhalve een allervreemdste constructie — om niet erger te spreken — wezen, wanneer de staat-schuldenaar het initiatief ging nemen tot wijziging der schuldacte. Deed hij dit uit eigenbelang, dan zou hij onrecht plegen tegenover de kerk en zou hij het doen in het belang der kerk, zoo zou hij treden op een terrein, dat hem niet past te betreden. De kerk zelf is de plaats, waar dit laatste moet worden uitgemaakt. En de kerk zal niet licht in dien geest eene beslissing nemen. Ten eerste, omdat hier geen sprake is van afhankelijkheid van de kerk van den staat. De voldoening eener jaarlijksche verplichte toelage brengt niet in een staat van onvrijheid. Toezicht, contrôle, verantwoording, onderzoek naar behoefte komt hierbij niet te pas. De som is bepaald; wie haar moet uitkeeren is bekend, wie haar ontvangen moet, staat te boek. En ten andere zal de kerk niet licht die beslissing nemen, omdat zooveel in haar midden van meening zijn, dat naar mate de separatie in de hand gewerkt wordt, het kerkbegrip verzwakt en de invloed der kerk op het volk vermindert, met andere woorden de geestelijke goederen grootelijks schade lijden.

Het betreft hier namelijk een verschil van zeer principieelen aard. Naar schriftuurlijke aanduiding is de kerk de vergadering van hen, die in Christus hun behouder hebben gevonden, derhalve de vergadering der geloovigen. Als zoodanig is zij geen voortbrengsel van menschelijken wil, zelfs niet van persoonlijke mensche-lijke vroomheid, maar een gemeenschap, gegrond in Gods genade-

verbond, mogelijk gemaakt door Christus' zoendood en gesticht door den Heiligen Geest. In de kerk treedt dus voor onse broederschap op, als gevolg van het gemeenschappelijk kindschap Gods; een broederschap, waarin de volheid van Christus door den Heiligen Geest voortdurend woont en werkt. Het middel, dat deze laatste daartoe bezigt, is de prediking des Woords en de bediening der sacramenten. Daardoor, gelijk door den uitwendigen wandel harer leden, krijgt de onzichtbare kerk hare zichtbare zijde. Bovendien komen, naar gelang van de onderscheidene plaatsen, waar dit geschiedt, verschillende deelen dier onzichtbare kerk te voorschijn. Maar steeds moet hierbij voor oogen worden gehouden dat het geheel er is vóór de deelen en dat verre er van dat de onzichtbare kerk eene abstractie zou zijn, deze zich integendeel als blijvende werkelijkheid in de deelen manifesteert. Zonder de eerste zou de laatste onbestaanbaar zijn; zij is en blijft haar noodzakelijk postulaat en dit niet als een verheven fictie, of een ideaal beeld, of een gedachte geestelijke eenheid, maar als de eerste, wezenlijke en blijvende vrucht van het door Christus gestichte koninkrijk Gods. Niet dan in den uitersten nood mag derhalve de vergadering der geloovigen uiteengaan.

Om die reden was de breuk met de roomsche kerk op zichzelf, ook voor onze vaders, reeds een betreuenswaardig feit, maar welke moest geschieden ter wille van het Woord Gods. De pauselijke kerk was eene verbastering geworden van de apostolisch-catholieke, de ware christelijke kerk; zij moest gezuiverd worden van hare dwalingen. Geen oogenblik kwam bij hen het denkbeeld van eene nieuwe kerkstichting op. Zij keerden eenvoudig tot de oorspronkelijke belijdenis der kerk, tot de twaalf artikelen, tot het Nicaenum en het Athanasianum terug en verwierpen Rome's kerkelijke hiërarchie met al den aanleve van dien. Uitdrukkelijk werd door hen betoogd dat zij zich daarmede wél afscheidten van de *ecclesia Romana et Papali*, maar niet van de *vera ecclesia*. Zij achtten zich daarvan de voortzetting. De gereformeerde kerk was de gezuiverde oude apostolisch-catholieke kerk.

In haar als eenheid werkt de Heilige Geest; de plaatselijke kerken hangen geestelijk van die eenheid af. De *ecclesia universalis* beheerscht de *ecclesia particularis*. Hoe sterker die samenhang wordt gevoeld, des te krachtiger werking gaat er uit van het Evangelie. Verdeeldheid en afscheiding tusschen en van de leden onderling doet derhalve niet alleen die eenheid der kerk steeds meer uit het oog verliezen, maar hindert de Geest Gods in Zijne doorwerking. Bovendien dreigt het gevaar dat men *zijn* kerk voor *de* kerk gaat aanzien en alzoo vervalt op den roomschen klip.

Men heeft dan ook reeds in den tijd der hervorming zoozeer het gevaar van afscheiding gevoeld, dat men met kracht er tegen streed. Ook toen wist en ervoer men dat er in de vergadering der geloovigen, dat is in de kerk, niet alleen nog veel onheiligs en ver-

keerds voorkomt, omdat de geloovigen geen volmaakten zijn, maar er gedurig ook nog wel iets aan de zuiverheid der leer of der sacramenten, door gemis aan getrouwheid bij de dienaars, ontbreekt. Om die reden wilden velen de kerk verlaten — want deze was immers heilig. En daartegen gaat nu Calvijn in met een beroep op Paulus. Onder de Corinthiers hadden — zoo zegt hij — niet alleen niet weinigen gedwaald, maar de besmetting had bijna het geheele lichaam der gemeente aangestoken; dáár was niet alleen één soort van zonde, maar er waren er zeer vele; ook waren de dwalingen niet onbeduidend, maar sommigen van die waren gruwelijke zonden; *er was niet alleen eene verdorvenheid der zeden, maar ook der leer*. Wat doet nu de heilige apostel, dat is het werktuig van den hemelschen Geest, naar Wiens getuigenis de Kerk staat of valt? Zoekt hij eene afzondering van hen? Werpt hij hen buiten het rijk van Christus? Treft hij hen met den uitersten bliksem der vervloeking? Hij doet niet alleen van dit alles niets, maar hij erkent en verklaart haar voor eene kerk van Christus, en eene vergadering van heiligen. Indien de kerk blijft onder de Corinthiers, waar heete twisten, scheuringen en afgunst zijn; waar krakeelen, getwist en hebzucht omgaan; waar openlijk een schelmstuk wordt goedgekeurd, dat zelfs in het oog der heidenen verfoelbaar zou; waar de naam van Paulus, dien zij als een vader hadden behoorren te eeren, baldadig bespot wordt; waar sommigen de opstanding der dooden belachen, welk stuk weg te nemen gelijk staat met een vernietigen van het geheele Evangelie; waar de gaven Gods aan de eerezucht en niet aan de liefde worden dienstbaar gemaakt; waar zeer vele dingen onvoegzaam en onordelijk worden gedaan — en toch die kerk dáár blijft, omdat de bediening des Woords en der Sacramenten er niet wordt verworpen, wie zou dan den titel van kerk durven ontnemen aan zulke vergaderingen, aan wie zelfs het tiende gedeelte dezer gebreken niet kan worden ten laste gelegd? Die met een zoo groote gemelijkheid tegen de kerken van den tegenwoordigen tijd uitvaren, wat zouden zij, bid ik u, den Galatiërs gedaan hebben, die bijna afgevallen waren van het Evangelie, bij wie nochtans dezelfde apostel de kerk aantrof?

In dienzelfden geest schreven mannen als Voetius en Brakel van de gereformeerde kerk hier te lande.

Is nu die kerk door de stormen der revolutie, door het algemeen reglement van Willem I, door de macht van ongelooft en bijgeloof in haar midden, die er bedektelijk toch ook reeds vroeger waren, zoozeer in haar wezen getroffen, dat voor haar de naam van kerk niet meer past? En is op haar van toepassing wat Calvijn schreef: „Zoodra de leugen tot in de vastigheid van den godsdienst is voortgebroken, de grondslag der noodzakelijke leer omgekeerd en het wettig gebruik der sacramenten neergestort is, zoo volgt daarop gewis de ondergang der kerk, evenals het met het leven van den

mensch is gedaan, wanneer hem de strot is afgesneden of de hartader doodelijk gewond is?"

Allerminst. In haar wezen bleef de gereformeerde kerk ook als nederlandsch-hervormde kerk bestaan. Niet alleen omdat in haar Grondwet de oude belijdenis werd gehandhaafd, maar ook omdat in haar midden de prediking des Woords naar de Schriften en de bediening der sacramenten naar die Schriften, bij alle ongelooft, toch ook immer bleef plaats hebben. Waar dit in haar geschiedde — en het geschiedde aldoor — was ook dáár de vergadering der geloovigen, de ware kerk en werd in haar de continuïteit met de oude apostolisch-catholieke kerk voortgezet. Bij haar te blijven, de eenheid te bewaren, die de noodwendige voorwaarde is voor de krachtige werking des Heiligen Geestes, was dus voor alle geloovigen plicht. En dat te meer, omdat de kerk zelf, in den tijd harer zoogenaamde zuiverheid des geloofs, in menig opzicht oorzaak is geworden van hare onzuiverheid in latere dagen. Nooit toch zou het den revolutiegeest aan het einde der 18e eeuw mogelijk zijn geweest over de geheele linie zulke groote overwinningen te behalen en de kerk als met één slag neer te halen van de hoogte, waarop zij een paar eeuwen, als geprivilegieerde kerk, had gestaan, indien toen reeds niet hare vastigheid was ondergraven geweest door ongelooft, dat zich eerst had stil gehouden, om zich later des te krasser te uiten. Van weerstand, van zelfstandigen herbouw, van offervaardigheid, van geestelijke opleving onder den druk werd toen in haar midden zoo goed als niets bespeurd. Straks komt er tegen de plannen van Willem I een zeer zwak, plaatselijk verzet, dat spoedig verdwijnt, terwijl men zich verder rustig bij den loop der zaken neerlegt. De overgroote massa neemt genoeg met den aristocratischen kerkvorm, dien de koning aan de nederlandsch-hervormde kerk geeft, ja is waarschijnlijk dankbaar geweest, dat hij aan haar ontredderden toestand een einde maakte en zorgde dat hare fondsen niet reddeloos verloren gingen. De kerk moet dan ook altijd zeer voorzichtig zijn in haar oordeel over den modernen staat en den daaraan voorafgaanden revolutiegeest. Zoo beide haar kwaad gedaan hebben, droeg haar geestelijke armoede daarvan voor een groot deel de schuld.

Doch indien dit zoo is, dan is het des te meer de roeping van allen, die in de kerk getrouw bleven aan de belijdenis, om haar te helpen hare geestelijke armoede te boven te komen. Om twee redenen is dit mogelijk. Ten eerste, omdat bij allen afval in de kerk het wezen der kerk intact is gebleven. In haar Grondwet wordt en bleef ook de handhaving der leer het hoofddoel genoemd van allen die in onderscheidene betrekkingen met het kerkelijk bestuur zijn belast. Alle pogingen om dit te veranderen, hebben tot heden gefaald. En al is door den verwarden toestand in de kerk toepassing van dit artikel niet steeds mogelijk, vooral ook door de schuld van het voorgeslacht, zoo is toch de kerk als zoodanig op den bodem der belijdenis blijven staan, en in haar wezen dezelfde

gebleven. Elk geloovige heeft dan ook de roeping er voor te strijden dat de kerkelijke practijk steeds meer aan dat wezen beantwoorde. Niet allereerst het afschudden van het juk van 1816, maar wèl de opbouw der kerk naar het bestek, dat aan haar in artikel 11 van haar algemeen reglement is gegeven, is de plicht van ieder harer leden, al kost die opbouw veel moeite en al zijn de teleurstellingen daarbij dikwijls groot. Geestelijk werk eischt nu eenmaal worsteling — en tijd. Maar in de kracht Gods voortgezet, leidt het tot overwinning.

Voor al is dit mogelijk nu in die kerk ten allen tijde zoovelen bleven, die tot waarborg strekken dat in den afgekeurden kerkvorm de ware kerk niet onderging. Steeds bleef in haar op verschillende plaatsen, ookgedurende deze eeuw, het Evangelie gepredikt en bleven de sacramenten bediend naar Gods Woord en dus de vergadering der geloovigen bewaard. Deze te sterken en te vermeerderen is onze roeping, opdat de Heilige Geest niet alleen de kerk te spoediger kan hervormen, maar ook van uit haar meerderen voor de waarheid kunnen worden gewonnen. Afscheiding zou het werk van hen die blijven, te zwaarder maken; zou het ongelooft nieuwe kansen bieden; zou de wereld nieuwe oorzaak van spot over de verdeeldheid onder de christenen geven; zou de eenheid, in de ecclesia universalis gegeven, des te meer uit het oog doen verliezen; zou de nationale kerk, die ons land reeds veel zegen heeft gebracht, maar die ook veel strijd heeft te voeren gehad, opnieuw op hare grondslagen doen wankelen.

Maar dit niet alleen. Men krijgt op deze wijze allerlei separatistische gemeenten. Van dien éenen kring, die zich afscheidde, omdat de kerk niet in staat bleek de belijdenis in hare volle kracht te handhaven, scheiden zich straks weder andere groepen af, omdat voor den één de nieuwe band te nauw en deze voor den ander te ruim is. Terwijl men uit vrees voor een eenzijdig subjectivisme de kerk verliet, heeft men onbewust den weg voor een nieuwen vorm van subjectivisme geopend. Men gaat dan kerkgemeenschappen stichten, bijeengebracht uit leden van bestaande kerken; men meent ze, ieder voor zich, sterk te kunnen maken door het vasthouden aan door synoden gegeven belijdenisschriften; men zoekt in nieuwe vormen het kerkelijk heil. Steeds verder komen wij op deze wijze af van ééne krachtige, gereformeerde kerk in ons land „eene zorgende moeder der geloovigen, welker gezag de rechte verklaring van het Goddelijk Woord geeft, welker sacramenten feitelijk de spijs der ziel zijn, welker levenswijze de ellendige menschheid troosten en helpen kan”. Maar het ergste is, dat alzoo de ééne algemeene christelijke kerk, waarvan Christus het Hoofd is en waarin de Heilige Geest werkt, als het noodwendig postulaat der plaatselijke afdeelingen of gemeenten, langzamerhand aan het oog ontsnapt en men ijvert voor *zijn kerkje* in plaats van voor het koninkrijk Gods.

Het is dan ook niet om financieele redenen, dat wij artikel 192 der Grondwet niet in bovenvermelden zin wenschen veranderd te

zien, maar alleen uit een louter geestelijk motief. Door dit artikel aldus te wijzigen, zou de overheid zelfbewust de verbrokkeling der kerken in de hand werken; van lieverlede het kerkbegrip vernietigen, om het te doen ondergaan in dat van godsdienstige vereenigingen en onberekenbare schade aan den godsdienst zelf berokkenen. In één woord: zij overschrijdt daarmee het terrein, dat haar als overheid toekomt en zondigt als dienaar van Gods.

Aan het einde onzer beschouwingen gekomen, stellen wij vast dat de leuze: scheiding van staat en kerk, veelal en althans in ons vaderland, niet meer dan eene leuze is geweest en nimmer consequent is doorgevoerd. Zelfs de mannen, die haar luide verhieven, brachten haar nimmer in practijk. Altijd bleven zij de kerk als iets bijzonders beschouwen, waartegen zij bijzonder op hunne hoede meenden te moeten zijn of die zij in het bijzonder wilden bevoordeelen. Zij, die de staatsregeling van 1798 in het leven riepen, deden het eerste. Geen kerkdienst mocht worden gehouden dan binnen daartoe bestemde gebouwen, en met ontsloten deuren; geen ordekleed of teeken van een kerkelijk genootschap mocht buiten het kerkgebouw worden gedragen; geen geestelijke was verkiesbaar tot lid van een vertegenwoordigend lichaam. Goedgunstiger bepalingen mocht de staatsregeling van 1801 bevatten, op de lijn van scheiding bewoog zij zich allerminst, evenmin als die van 1805 en de constitutioneele wetten van 1806 deden. Eerstgenoemde zeide bij de wet de hoeveelheid van de contributie voor de leden van elk kerkgenootschap te zullen vaststellen, voor zoover deze noodig was; die van 1805 kondigde maatregelen aan, welke de bijzondere omstandigheden van de bestaande kerkgenootschappen, met betrekking tot de openbare rust en algemeene welvaart, vereischten; de constitutioneele wetten van 1806 gaven den koning en de wet zelfs recht in zake organisatie en uitoefening van alle eerediensten. Alle drie verklaarden godsdienstleeraren niet verkiesbaar tot eenige posten van politiek bestuur. Ten gunste der kerkgenootschappen daarentegen werden de banden tusschen staat en kerk in de grondwetten van 1814 en 1815 nauwer aangehaald, wat wel gepaard ging met toezicht en waakzaamheid van de zijde der regeering, maar in zulk een welwillenden geest, dat bij voortduring traktementen verzekerd en bedienaars van den godsdienst weder verkiesbaar gesteld werden voor het politiek bestuur. De nieuwe afdeeling „van den godsdienst”, voor het eerst in de constitutioneele wetten van 1806 voorkomende, werd uitgebreid en in alle latere grondwetten gehandhaafd, waarin zoo goed als uitsluitend over de kerkgenootschappen wordt gehandeld. De Grondwet van 1848 mocht het recht van het koninklijk Placet afschaffen en in zooverre de banden tusschen staat en kerk lossen maken, zij handhaafde overigens zoo goed als alle bepalingen van dit hoofdstuk en toonde duidelijk, in strijd met Thorbecke's leer, volgens welke de kerkgenootschappen in den staat bestaan als particuliere genootschappen, ze als zoo bijzonder te beschouwen, dat

hunne dienaren bij vernieuwing voor publieke ambten niet verkiesbaar werden verklaard (art. 91). De Grondwetgever van 1887, die het hoofdstuk van den godsdienst onaangeroerd liet, nam echter in artikel 96 de zooeven genoemde bepaling van artikel 91 terug, omdat hij geestelijken niet in eene nadeelige uitzonderingspositie wilde brengen.

Op dit oogenblik plaatst de wetgever zich, zooals wij zagen, tegenover de kerkgenootschappen in eene positie, die hij tegenover geen enkele andere corporatie of vereeniging inneemt. Niet alleen geschiedt dit in de Grondwet, maar ook in de organieke wetten. En dan regelt de wetgever nog altijd zijne verhouding tot de kerkgenootschappen zóó, dat zij eenerzijds meer dan andere vereenigingen worden gebonden, anderzijds meer worden bevoordeeld. Die gebondenheid blijkt uit het zoogenaamde processie-verbod in artikel 170 der Grondwet; uit artikel 449 van het wetboek van strafrecht, waarin het den bedienaar van den godsdienst wordt verboden, voordat partijen hem hebben doen blijken dat haar huwelijk ten overstaan van den ambtenaar van den burgerlijken stand is voltrokken, eenige godsdienstige plechtigheid daartoe betrekkelijk te verrichten; uit artikel 5 van de wet op de kerkgenootschappen, waarin staat dat synodale vergaderingen en hoofden, die kerkgenootschappen vertegenwoordigen of besturen, de goedkeuring van de kroon behoeven op de plaats van vestiging; uit artikel 6 dierzelfde wet, waarin gezegd wordt, dat het kerkelijk ambtsgewaad alleen binnen gebouwen en besloten plaatsen — behoudens op die plaatsen, waar processie-vrijheid is, — mag worden gedragen. Uit al deze bepalingen blijkt dat de wetgever de kerkgenootschappen voor iets anders aanziet dan voor particuliere genootschappen en van scheiding tusschen staat en kerk geen sprake is. Duidelijk blijkt dit eveneens uit de vele bijzonder gunstige bepalingen ten bate van de kerkgenootschappen en de bedienaars van den godsdienst gemaakt. Allerlei wetten als: militiewet, armenwet, kindervetten, wet op de personeele belasting, wet op het lager onderwijs bevatten regelingen, die speciaal kerkgenootschappen of bedienaars van den godsdienst ten goede komen. Verstoring van eene geoorloofde openbare godsdienstige bijeenkomst of van eene geoorloofde kerkelijke plechtigheid of begrafenisplechtigheid wordt tweemaal zoo zwaar gestraft als die van eene gewone geoorloofde openbare vergadering (W. v. Str. artt. 145 en 146). De wet op het hooger onderwijs bevat een speciaal hoofdstuk over: Instellingen tot opleiding van leeraren voor kerkgenootschappen of kweekelingen voor den geestelijken stand, die op 1 Januari 1903 ondersteuning uit 's Rijks kas genoten. In dit alles geeft de overheid uiting aan haar gevoelen, dat zij zich tegenover de kerkgenootschappen in een geheel eenige verhouding ziet geplaatst en er bijzondere betrekkingen tusschen beide bestaan.

Nu eens toont zij den invloed daarvan meer dan van andere vereenigingen te vreezen, dan weder begunstigt zij ze meer dan deze,

omdat zij haar invloed behoeft, of omdat zij haar bijzonder ontziet. Tusschen deze twee polen beweegt zich op dit oogenblik onze nederlandsche staatkunde, en eigenlijk doet zij dit overal. Maar van absolute of radicale scheiding tusschen staat en kerk is zoo goed als nergens en allermintst hier te lande sprake, en van volkomen gelijkstelling met gewone, particuliere genootschappen is nergens eenig spoor te ontdekken. Zelfs de man, die eenmaal die leuze krachtig deed gelden, werd haar later ontrouw.

Den 20^{en} Augustus 1853 sprak Thorbecke: „Wat beteekent scheiding van kerk en staat? Dat er tusschen staat en kerk geenerlei betrekking is? Mij komt dat niet zoo voor. Het beteekent, dat de kerkgenootschappen in den staat bestaan als particuliere genootschappen”. Maar later schijnt hij te zijn gaan aarzelen omtrent de juistheid van hetgeen hij in 1853 had gezegd. Want den 23^{en} November 1864 hooren wij hem spreken van eene *zoogenaamde* scheiding van staat en kerk. Hij noemde toen die uitdrukking *juister* en wel omdat: „de kerkgenootschappen zijn *in* den staat; zij hebben tot dien staat meer dan ééne *natuurlijke* betrekking, die niet alleen niet te ontbinden is, maar niet, zonder uiterst nadeel van den staat, zou kunnen worden aangetast. Dit ontnemt niets aan de stelling, dat de kerkgenootschappen vrij behooren te zijn en de regeering op hun gebied niet mag treden”. Ja, ongetwijfeld is de uitdrukking „zoogenaamde scheiding” *juister*. Want wezenlijke scheiding was er niet vóór Thorbecke, noch tijdens noch na hem. Met allerlei banden bleven beide, staat en kerk, samengevlochten, terwijl de kerk zich steeds in grooter vrijheid ging verheugen.

Eenerzijds toch wijkt meer en meer de vrees voor den overheerschenden invloed van de kerk op den staat en neemt daarmede de tegenzin toe tegen de beperkende bepalingen, die er nog voor haar bestaan. In dit opzicht blijft het merkwaardig, dat de grondwetscommissie van 1918, die uit personen van de meest verschillende politieke richtingen bestond, voorstelde het processie-verbod niet langer te handhaven, zonder dat één der leden in een afzonderlijke nota toonde een afwijkend gevoelen te zijn toegedaan. Ook is het zeer de vraag of bij eene herziening van de wet op de kerkgenootschappen de artikelen 5 en 6 zullen worden gehandhaafd. Doch hoe dit zij, de zelfstandigheid der kerk tegenover den staat wordt steeds grooter. Eigenaardig bleek dit onder andere bij het optreden der zoogenaamde *doleantie* in 1886. De overheid wilde eerst dat degenen, die met „de formeel wettige besturen” niet wilden medegaan, zich als genootschap zouden aandienen, voordat zij met hen in correspondentie trad. Daardoor bleef onbeslist of die gereformeerde kerken als zoodanig waren „toegelaten”. Deze behielpen zich dan ook eerst met het in het leven roepen van afzonderlijke vereenigingen, die, als „kerkelijke kassen” bekend, in nauw verband gebracht werden met de kerken en belast werden met het beheer en bezit

der voor de kerk bestemde goederen. Maar officieele aanraking tusschen deze kerken en de overheid ontbrak, waardoor voortdurend moeilijkheden ontstonden. Echter gaf al spoedig het departement van justitie zijn oorspronkelijk standpunt prijs en berichtte minister Smidt den 14^{en} Juli 1892 aan de Deputaten der Gereformeerde kerken in Nederland, dat hij kennis droeg van de adressen van 17 en 18 Juni 1892, waarbij aan de Koningin-Weduwe-Regentes mededeeling was gedaan van de vereeniging der gereformeerde kerken in doleantie en de christelijk-gereformeerde kerken in eenzelfde kerkverband en van de vereeniging hunner synoden in „de Generale Synode van de Gereformeerde kerken in Nederland”. Daarmede was uitgemaakt dat deze kerken officieel bij de overheid bekend zijn. Hier won de kerk het dus van den staat. Want deze kerken wilden zich niet als kerkgenootschappen bij de overheid aandienen, en kregen daarna toch een plaats op de lijst der bij de regeering bekende kerkgenootschappen. De roomsch-catholieke kerk deed nog een belangrijker stap vooruit op dezen weg van zelfstandigheid tegenover den staat, nu de benoeming van een harer geestelijken in eene rijksbetrekking slechts geschiedt, nadat de hooge geestelijkheid een bepaald persoon daarvoor heeft aangewezen. Zelfs verplicht de *rijksinstructie* voor hoofdaalmoezenier en aalmoezeniers bij het leger dezen tot het uitbrengen van verslag hunner werkzaamheden aan het *kerkelijk* hoofd. Meer en meer eischen alzoo de kerkgenootschappen het recht voor zich op als kerken in haar eigenaardigheid te worden erkend en geëerd. En het is wel een bewijs van den vooruitgang van dit streven, dat de commissie voor de kerkgenootschappen, uit personen van verschillende richtingen samengesteld, vaststelde dat bij de regeering bekende kerkgenootschappen, alsmede hun zelfstandige onderdeelen, *van rechtswege* rechtspersoonlijkheid bezitten en aan hunne reglementen en bepalingen burgerlijke rechtskracht toekomt, voor zoover zij aan de kroon zijn medegedeeld en niet strijdig zijn met het gemeene recht en de goede zeden. Zoo komt de kerk als kerk meer en meer van overheidswege tot haar recht.

Anderzijds toont de overheid, althans hier te lande, steeds meer prijs te stellen op den arbeid der kerken. Moreel en financieel worden de banden versterkt, zonder dat gezegd kan worden dat de staat zich eenigermate van zijn terrein door de kerk laat afdringen. Bij het voornemen tot het houden van biddagen raadpleegde de overheid eerst de verschillende kerkgenootschappen ; in het leger en op de vloot, in gestichten en gevangenissen, op scholen van lager onderwijs en kweekscholen neemt overal de invloed der kerken, door aanstelling of toelating van bedienaren van den godsdienst en geestelijken, toe ; zelfs sprak de staatscommissie voor de regeling der rechtspositie van de kerkgenootschappen uit, dat overleg of raadpleging door de overheid van de kerken zal, onderscheidenlijk kan gewenscht zijn bij iedere gelegenheid, welke den godsdienst of

in het algemeen de werkingssfeer der kerkgenootschappen rechtstreeks of zijdelings raakt. Ook zijn in de latere jaren de financieele banden, door eene steeds ruimere toepassing van al. 2 van artikel 172 van de Grondwet, versterkt omdat de overheid bij toeneming den arbeid der kerken te midden van ons volk waardeert. En — merkwaardig — dit geschiedt zonder noemenswaardig verzet.

Dit vindt voornamelijk hierin zijn oorzaak dat de staat zich sterk genoeg gevoelt om mogelijke pretenties van eenige kerk op zijn gebied te keeren. De vrees dienaangaande vroeger gekoesterd schijnt voorbij. Steeds meer en meer gaat hij er nu op uit om de kerk zichzelf te laten zijn, en tevens haar arbeid te waardeeren en te steunen, ja, er zelf ten aanzien van verschillende aangelegenheden, ten bate van zijn eigen werkzaamheid, een dankbaar gebruik van te maken. De kerken van haren kant toonen meer en meer dit standpunt te waardeeren, door nauwkeurig de grenzen in het oog te houden, die haar gebied van dat van den staat onderscheidt. Zoo is de weg gebaad, waarlangs wrijving en botsing tusschen deze twee grootmachten kunnen worden voorkomen en beide, elk op zijn terrein en tevens gemeenschappelijk, kunnen beantwoorden aan het doel, waarmede de Voorzienigheid ze in het leven riep, namelijk de overheid tot behoud van de orde der samenleving, opdat ook daardoor de kerken te meer zouden kunnen opbloeien en de kerken tot innerlijke vernieuwing des menschen, opdat ook daardoor de overheid te beter zou kunnen regeeren — en beide alzoo samenwerken tot verheerlijking van Zijn Naam.

EINDE